

Introductiebundel Defensie

**Hoofddirectie Beleid
oktober 2017**

Inhoudsopgave

Leeswijzer	1
1. Grondslagen van de defensie-inspanning	2
1.1. Grondwettelijke bepalingen en hoofdtaken	2
1.2. Verdragsverplichtingen	2
1.3. Wettelijke verplichtingen	3
1.4. Overige gronden voor de inzet van de krijgsmacht	3
2. Inzetbaarheid en gereedstelling	5
2.1. Inzetbaarheidsdoelstellingen.....	5
2.1. Gereedstelling.....	6
3. De Defensieorganisatie	9
3.1. De inrichting van de organisatie	9
3.2. De Bestuursstaf	10
3.3. Commando Zeestrijdkrachten	10
3.4. Commando Landstrijdkrachten.....	11
3.5. Commando Luchtstrijdkrachten	12
3.6. Commando Koninklijke Marechaussee.....	12
3.7. Defensie Materieel Organisatie	14
3.8. Commando DienstenCentra	14
3.9. Bijzondere Organisatie-Eenheden	15
4. Besturen bij Defensie	17
4.1. Besturingsmodel	17
4.2. BPB-procedure	17
4.3. Overlegstructuren	20
5. Financiën	22
5.1. De defensiebegroting	22
5.2. Ontwikkeling defensiebegroting Rutte II.....	22
5.3. Regeerakkoord Rutte III.....	23
5.4. Investerings	24
5.5. Budget Internationale Veiligheid.....	24
5.6. Financiële duurzaamheid	25
6. Kennis en Innovatie	27
7. Internationale inbedding van de krijgsmacht	29
7.1. Inleiding	29
7.2. Noord-Atlantische Verdragsorganisatie.....	29
7.3. Europese Unie.....	33
7.4. Verenigde Naties	40
8. Internationale militaire samenwerking	43
8.1. Algemeen.....	43
8.2. Bilaterale samenwerking	43
9. Inzet van de krijgsmacht	47

9.1.	Besluitvorming en aansturing.....	47
9.2.	Inzet in het kader van de bescherming van het Navo-verdragsgebied	51
9.3.	Inzet in het kader van de handhaving en bevordering van de internationale rechtsorde	52
10.	Nationale taken, terrorismebestrijding, migratie en cyber	58
10.1.	Nationale taken.....	58
10.2.	Besluitvorming bij nationale inzet.....	59
10.3.	Interdepartementale crisisbeheersing	59
10.4.	Terrorismebestrijding.....	60
10.5.	Migratie	60
10.6.	Kustwacht Nederland	61
10.7.	Koninkrijkstaken in het Caribisch gebied	61
10.8.	Cyber	64
10.9.	Hybrid	65
11.	Personeel	66
11.1.	Inleiding	66
11.2.	Personeelsopbouw	66
11.3.	Werving en selectie	67
11.4.	Arbeidsvoorwaardenproces	68
11.5.	Veteranen	70
11.6.	Reservisten	73
11.7.	Integriteit.....	75
11.8.	Gevaarlijke stoffen	76
11.9.	Claims	77
11.10.	Militaire gezondheidszorg	80
11.11.	Veiligheidsmanagement	81
12.	Materieel	83
12.1.	Defensie Materieel Proces.....	83
12.2.	Belangrijke projecten.....	84
12.3.	Afstoting roerende zaken	92
13.	Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst	94
13.1.	Taken	94
13.2.	Bevoegdheden en verantwoording.....	94
13.3.	Veiligheid	94
13.4.	Digitale revolutie en de WIV	95
13.5.	Samenwerking	95
14.	Milieu, ruimtelijke ordening en vastgoed.....	96
14.1.	Milieu.....	96
14.2.	Ruimtelijke ordening.....	97
14.3.	Vastgoed.....	100
15.	IT	104

15.1.	Belang IT voor Defensie	104
15.2.	Continuïteit	104
15.3.	Vernieuwing	105
15.4.	Toepassingen.....	105
15.5.	IT-rapportage	106
16.	Overig	107
16.1.	Autonome wapensystemen	107
16.2.	Drones.....	107
16.3.	Communicatie.....	108
Bijlage 1: foto's ambtelijke en militaire leiding		109
Bijlage 2: lijst van afkortingen		112

Leeswijzer

Deze introductiebundel is bedoeld als eerste kennismaking met Defensie. Daartoe bevat deze bundel informatie over de belangrijkste beleidsonderwerpen en over de werking van de organisatie.

De bundel begint met de grondslagen van de defensie-inspanning, de inzetbaarheidsdoelstellingen en het gereedstellingsproces. Daarna wordt ingegaan op de opbouw van de defensieorganisatie, het besturingsmodel, de financiën en innovatie bij Defensie. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de inbedding van de Nederlandse krijgsmacht in de Navo, EU en de VN, de internationale militaire samenwerking en de inzet van de krijgsmacht in het buitenland. Dan volgt een hoofdstuk over de nationale taken, terrorismebestrijding, migratie en cyber, gevolgd door hoofdstukken over het personeel en het materieel. In de laatste hoofdstukken wordt aandacht besteed aan de MIVD, milieu, ruimtelijke ordening, vastgoed en IT.

Deze introductiebundel vormt slechts een deel van de kennismaking met de defensieorganisatie. Er is alle gelegenheid om dieper op onderwerpen in te gaan. Desgewenst kunnen plannen voor de doorontwikkeling van de krijgsmacht worden toegelicht. Daarnaast wordt een introductieprogramma voorbereid dat u in staat stelt nader kennis te maken met de organisatie.

1. Grondslagen van de defensie-inspanning

1.1. Grondwettelijke bepalingen en hoofdtaken

In artikel 97 van de Grondwet staat dat er een krijgsmacht is "ten behoeve van de verdediging en ter bescherming van de belangen van het Koninkrijk, alsmede ten behoeve van de handhaving en de bevordering van de internationale rechtsorde." De verwijzing in dit artikel naar de internationale rechtsorde hangt nauw samen met artikel 90, dat bepaalt dat de regering de ontwikkeling van de internationale rechtsorde bevordert. In het geval van inzet van de krijgsmacht ter handhaving en bevordering van de internationale rechtsorde, is artikel 100 van de Grondwet van toepassing op de informatieverstrekking aan de Staten-Generaal. Artikel 100 stelt dat de regering verplicht is de Staten-Generaal vooraf in te lichten over "de inzet of het ter beschikking stellen van de krijgsmacht ter handhaving of bevordering van de internationale rechtsorde." Om tot weloverwogen besluiten te komen, wordt daarbij het zogenaamde Toetsingskader gehanteerd.

In het licht van de bepalingen van de Grondwet en de overige in de wet vastgelegde taken van de krijgsmacht hanteert Defensie sinds de Defensienota 2000 de volgende drie hoofdtaken:

- Bescherming van het eigen en bondgenootschappelijk grondgebied, met inbegrip van de Caribische delen van het Koninkrijk;
- Bevordering van de internationale rechtsorde en stabiliteit;
- Ondersteuning van civiele autoriteiten bij rechtshandhaving, rampenbestrijding en humanitaire hulp, zowel nationaal als internationaal.

1.2. Verdragsverplichtingen

De belangrijkste internationale verdragsverplichtingen op defensiegebied vloeien voort uit het Handvest van de Verenigde Naties, het Noord-Atlantisch Verdrag en het EU-Verdrag van Lissabon.

Handvest van de Verenigde Naties

Een van de kernbepalingen van het Handvest van de VN is artikel 2, lid 4. Daarin is vastgelegd dat de bedreiging met of het gebruik van geweld is verboden. De VN-veiligheidsraad kan een uitzondering maken op dit geweldsverbod door vast te stellen dat sprake is van zodanige bedreiging van de vrede, verbreking van de vrede of daad van agressie dat daartegen gewapenderhand moet worden opgetreden. Tevens is op grond van artikel 51 van het Handvest individuele en collectieve zelfverdediging toegestaan. Alle VN-lidstaten zijn op grond van artikel 25 van het Handvest verplicht de besluiten van de Veiligheidsraad te aanvaarden en uit te voeren. Nederland heeft geen juridische verplichting troepen ter beschikking te stellen aan de VN.

Noord-Atlantisch Verdrag

Een belangrijk uitgangspunt voor het Nederlandse veiligheidsbeleid is de bijstandsverplichting zoals vastgelegd in artikel 5 van het Noord-Atlantisch Verdrag. In artikel 5 staat dat de bondgenoten een gewapende aanval in Europa of Noord-Amerika tegen een van hen zullen beschouwen als een aanval tegen allen. Verder verplicht het

artikel iedere bondgenoot om in het geval van een gewapende aanval terstond individueel en in samenwerking met de andere partijen op te treden op de wijze die zij nodig oordeelt, met inbegrip van het gebruik van geweld, om de veiligheid van het Noord-Atlantisch gebied te herstellen en te handhaven. Artikel 5 verplicht Nederland dus om een aangevallen bondgenoot bij te staan, maar niet om in alle gevallen de Nederlandse krijgsmacht in te zetten.

Verdrag betreffende de Europese Unie

Het Verdrag betreffende de Europese Unie bevat sinds de amendering door het Verdrag van Lissabon ook een bijstandsverplichting. Artikel 42, lid 7, bepaalt dat de lidstaten verplicht zijn een lidstaat die op zijn grondgebied wordt aangevallen met alle middelen waarover zij beschikken hulp en bijstand te verlenen. Dit artikel is verstrekkender dan de verplichting die is vastgelegd in artikel 5 van het Noord-Atlantisch Verdrag. Als inzet van de krijgsmacht mogelijk is, is er in dit geval geen keuzemogelijkheid meer. Mede op aandringen van de Nederlandse regering is aan artikel 42, lid 7, de erkenning toegevoegd dat de Navo de grondslag en het instrument blijft voor de collectieve verdediging van haar leden. Ook is de positie van de neutrale lidstaten Ierland, Finland, Oostenrijk en Zweden erkend.

Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie

Het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie bevat een solidariteitsclausule (artikel 222) die van toepassing is bij terrorisme, een natuurramp of een door de mens veroorzaakte ramp. In geval van een dreiging van terrorisme kan de regering van de betreffende lidstaat de overige lidstaten om bijstand vragen. De lidstaten besluiten gezamenlijk in welke vorm deze bijstand wordt verleend.

1.3. Wettelijke verplichtingen

De taken die de krijgsmacht uitvoert ter ondersteuning van civiele autoriteiten in het Koninkrijk vloeien voor een belangrijk deel voort uit nationale wetgeving. Het gaat dan om structurele activiteiten, militaire bijstand en militaire steunverlening. De belangrijkste vormen daarvan komen aan de orde in hoofdstuk 10.

1.4. Overige gronden voor de inzet van de krijgsmacht

Op grond van algemeen aanvaarde beginselen van het internationaal recht kan de krijgsmacht ook worden ingezet op het grondgebied van een ander land, als dat land hiertoe toestemming geeft. Een voorwaarde is dan wel dat het verzoek of de doelstelling van de inzet rechtmatig is. In de regel zullen dit soort verzoeken een relatie hebben met het hierboven genoemde recht op (collectieve) zelfverdediging, maar vindt de inzet in dit geval plaats buiten de kaders van artikel 5 van het Noord-Atlantisch Verdrag of artikel 42, lid 7, van het Verdrag betreffende de Europese Unie.

Hoewel humanitaire interventie geen rechtsgrond is, heeft de regering enkele malen aangegeven dat onder specifieke voorwaarden het gebruik van interstatelijk geweld op morele en politieke gronden legitiem kan worden geacht in reactie op een humanitaire noodsituatie. Tot deze voorwaarden behoort onder andere de eis dat het bestaan en de ernst van een humanitaire noodsituatie moeten zijn aangetoond aan de hand van overtuigend en geloofwaardig bewijsmateriaal. Daarnaast moet duidelijk zijn wie verantwoordelijk is voor deze situatie. Vervolgens moeten alternatieven op het gebruik

van geweld ontbreken, bijvoorbeeld omdat besluitvorming hierover in de VN-Veiligheidsraad wordt geblokkeerd door een (dreigend) veto van een van de vijf permanente leden. Het gebruik van geweld moet dus een laatste redmiddel zijn. Tot slot moet het voorgenomen gebruik van geweld gericht zijn op het beëindigen of ten minste lenigen van de humanitaire nood en is het gebruik van geweld als vergelding niet toegestaan.

2. Inzetbaarheid en gereedstelling

2.1. Inzetbaarheidsdoelstellingen

De inzetbaarheidsdoelstellingen geven weer wat de krijgsmacht, binnen de financiële kaders, moet kunnen in het licht van de Grondwet en de drie hoofdtaken van Defensie. De inzetbaarheidsdoelstellingen hebben een externe en een interne functie. Enerzijds maken zij duidelijk wat de politiek en de burger van Defensie kan verwachten. Anderzijds bieden zij Defensie houvast door richting te geven aan de omvang en de inrichting van de krijgsmacht. De inzetbaarheidsdoelstellingen schrijven niet voor hoeveel militairen moeten worden ingezet. Besluiten over inzet worden altijd van geval tot geval genomen.

De krijgsmacht is thans inzetbaar voor:

1. De verdediging van het eigen en het bondgenootschappelijke grondgebied, inclusief de Caribische delen van het Koninkrijk, zo nodig met alle beschikbare middelen. Deze taak wordt in bondgenootschappelijk verband uitgevoerd. In dat kader kan ook de Navo een beroep doen op Nederland.
2. De deelname aan operaties wereldwijd ter bevordering van de internationale stabiliteit en rechtsorde, voor noodhulp bij rampen en humanitaire crises en voor de bescherming van de belangen van het Koninkrijk. Deze operaties worden meestal in internationaal verband uitgevoerd, waarbij bijdragen van verschillende partners in samengestelde eenheden worden geïntegreerd. In dit kader kan de krijgsmacht de volgende bijdragen leveren:
 - **Op land:** Eenmalig een samengestelde taakgroep van brigadeomvang of langdurig een samengestelde taakgroep van bataljonsomvang. Naast de langdurige inzet van een bataljonstaakgroep kunnen gedurende kortere tijd een tweede bataljonstaakgroep en langere tijd kleinere bijdragen worden ingezet (inclusief de presentie in het Caribisch gebied).
 - **Op en vanaf zee:** Eenmalig een maritieme taakgroep van vijf schepen of langdurig twee schepen afzonderlijk, waarbij vloot en mariniers geïntegreerd optreden.
 - **In de lucht:** Tot de vervanging van de F-16 (voorzien in 2023) eenmalig een groep van acht jachtvliegtuigen of langdurig een groep van vier jachtvliegtuigen. Na de vervanging van de F-16 eenmalig of langdurig een groep van vier jachtvliegtuigen. Helikopters ondersteunen het optreden op land en zee.
 - **Speciale operaties:** Langdurige deelname van compagniesomvang aan een joint taakgroep *Special Forces*.
 - **Cyberoperaties:** Defensieve en offensieve cybertaken evenals inlichtingenvergaring.
 - **Nichecapaciteiten** (naast *Special Forces* en offensieve cybercapaciteit): onderzeeboten, het Duits-Nederlandse Legerkorps hoofdkwartier, luchttransport, *air-to-air refuelling*, Patriot-luchtverdedigingssystemen en het civiel-militair interactiecommando.

Al deze vormen van inzet zijn inclusief ondersteunende eenheden, zowel de gevechtsondersteuning (*combat support*) als de logistieke ondersteuning (*combat service support*). Vooral voor logistieke ondersteuning kan een beroep worden gedaan op internationale partners. Andersom is de ondersteuning van internationale partners door onze krijgsmacht eveneens mogelijk. De inzet van afzonderlijke modules van ondersteunende capaciteiten is ook een optie.

3. Het bijdragen aan de nationale veiligheid onder civiel gezag. In dat kader levert de krijgsmacht de in wettelijke en interdepartementale afspraken vastgelegde bijdragen. Het gaat hierbij om:

- De uitvoering van structurele nationale taken, zoals de politietaken van de Koninklijke Marechaussee (KMar), de beveiliging van het Nederlandse luchtruim met jachtvliegtuigen, de coördinatie van en de bijdrage aan de Kustwacht Nederland evenals de hydrografische taak;
- Het samen met veiligheidspartners kunnen optreden tegen digitale bedreigingen en aanvallen (cybercapaciteit);
- Militaire bijstand en steunverlening bij handhaving van de rechtsorde, de openbare orde en veiligheid, in het bijzonder met de in de catalogus Intensivering Civiel-Militaire Samenwerking (ICMS) gegarandeerde capaciteiten;
- Militaire bijstand bij de bestrijding van terrorisme, rampen en crises, zo nodig met alle op dat moment beschikbare eenheden.

4. Een permanente militaire presentie in het Caribisch gebied, zowel voor de verdedigingstaak (de eerste hoofdtaak van Defensie) als voor de ondersteuning van lokale en regionale civiele autoriteiten (de derde hoofdtaak van Defensie), in het bijzonder de ondersteuning van de Kustwacht, de regionale drugsbestrijding, de politietaken van de KMar en het beteugelen van woelingen. De permanente presentie bestaat uit een vaste compagnie van de marine en een roulerende compagnie van de landmacht, een bootpeloton, een groot bovenwaterschip, een ondersteuningsschip en een brigade van de KMar. Als de situatie dit vereist, kan de militaire presentie in het Caribisch gebied worden vergroot. Dit zal dan wel ten koste gaan van de overige inzetmogelijkheden.

2.1. Gereedstelling

2.1.1. Doelstellingenmatrices

Om de inzetbaarheidsdoelstellingen te behalen geeft de Commandant der Strijdkrachten (CDS) in de Aanwijzing Gereedstelling Commandant Der Strijdkrachten (AGCDS) de operationele commando's, de Defensie Materieel Organisatie en het Commando DienstenCentra de opdracht tot de gereedstelling van eenheden. Het aantal eenheden dat per eenheidstype moet worden gereedgesteld om te inzetbaarheidsdoelstellingen te behalen is de Norm Operationele Gereedheid (Norm OG). De Norm OG is per operationeel commando vastgelegd in de doelstellingenmatrix die is opgenomen in de begroting.

De AGCDS kan afwijken van de Norm OG, bijvoorbeeld vanwege vertragingen op het gebied van onderhoud. In de begroting wordt daarom ook een bijgestelde verwachting van het aantal operationeel gereede eenheden opgenomen. Als een eenheid de norm OG niet kan behalen, wordt in de doelstellingenmatrices vermeld in welk jaar de eenheid hiertoe wel weer in staat is. In de inzetbaarheidsrapportage bij de begroting en het jaarverslag van Defensie wordt er verantwoording afgelegd over het aantal operationeel gereede eenheden.

2.1.2. *Het gereedstellingsproces*

Het gereedstellingsproces bestaat uit drie componenten/processen, die nauw met elkaar samenhangen: (1) de personele gereedstelling, (2) de materiële gereedstelling en (3) de geoefendheid.

De Directeur Aansturen Operationele Gereedheid (DAOG) is namens de CDS verantwoordelijk voor het aansturen van de gereedheid van de krijgsmacht en het vaststellen van de Norm OG. De Directeur Operaties (DOPS) is namens de CDS verantwoordelijk voor de inzetgereedstelling van aangewezen eenheden, specifiek gericht op de omstandigheden van een inzet. De commandanten van de operationele commando's zijn verantwoordelijk voor het gereedstellingsproces van hun eenheden. Zij zijn voorts verantwoordelijk voor de missiegerelateerde opleiding gericht op het bereiken van de inzetgereedheid. De operationele commando's richten de gereedstellingsprocessen verschillend in. Zij houden rekening met de specifieke eigenschappen van hun eenheden, het operationeel domein waarin moet worden opgetreden en de wapensystemen die daarbij worden gebruikt.

2.1.3. *Herstel van de basisgereedheid*

Sinds 2015 werkt Defensie intensief aan een herstel van de basisgereedheid van de krijgsmacht. In 2015 waren er die grote knelpunten die resulteerden in beperkingen voor de inzetbaarheid:

- De materiële gereedheid van verschillende eenheden was te laag, waardoor te veel eenheden niet aan de Norm OG konden voldoen;
- Er was sprake van een te intensive inzet van de krijgsmacht, waardoor eenheden onvoldoende tijd hebben voor het reguliere gereedstellingsproces;
- Er was een gebrek aan evenwicht tussen de gevechtseenheden en de schaarse ondersteunende eenheden, waardoor eenheden onvoldoende beschikbare middelen hebben voor het reguliere gereedstellingsproces.

Er is een plan van aanpak opgesteld voor het herstellen van de materiële gereedheid. Hiertoe zijn middelen toegevoegd aan de defensiebegroting. De weg van herstel is inmiddels ingezet. De beschikbaarheid van het materieel neemt weer toe.

Defensie heeft aan de Tweede Kamer toegezegd om de gevolgen van inzet voor de operationele gereedheid nauwer te betrekken bij de besluitvorming over inzet. Dit heeft bijvoorbeeld geleid tot de verminderde inzet van helikopters en jachtvliegtuigen om het herstel van de gereedheid mogelijk te maken.

Het gebrek aan balans tussen de gevechtseenheden en de ondersteunende eenheden blijft een punt van aandacht. Er zijn additionele middelen nodig om de balans te herstellen.

Het zal enige jaren duren voordat de inspanningen gericht op het herstel van de basisgereedheid merkbaar zullen zijn. Het verwerven van reservedelen en het aantrekken van personeel vraagt tijd. Ook verschilt de problematiek per eenheid en kunnen niet alle uitdagingen op het gebied van gereedstelling met additionele middelen worden opgelost. Voorts is het totale gereedstellingsproces mede afhankelijk van de inzet van eenheden, voldoende (gevechts)ondersteuning en ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Voor de gereedheid op lange termijn is het tevens van belang dat investeringen voor de benodigde vernieuwingen, instandhoudingsprogramma's en vervangingen worden gerealiseerd.

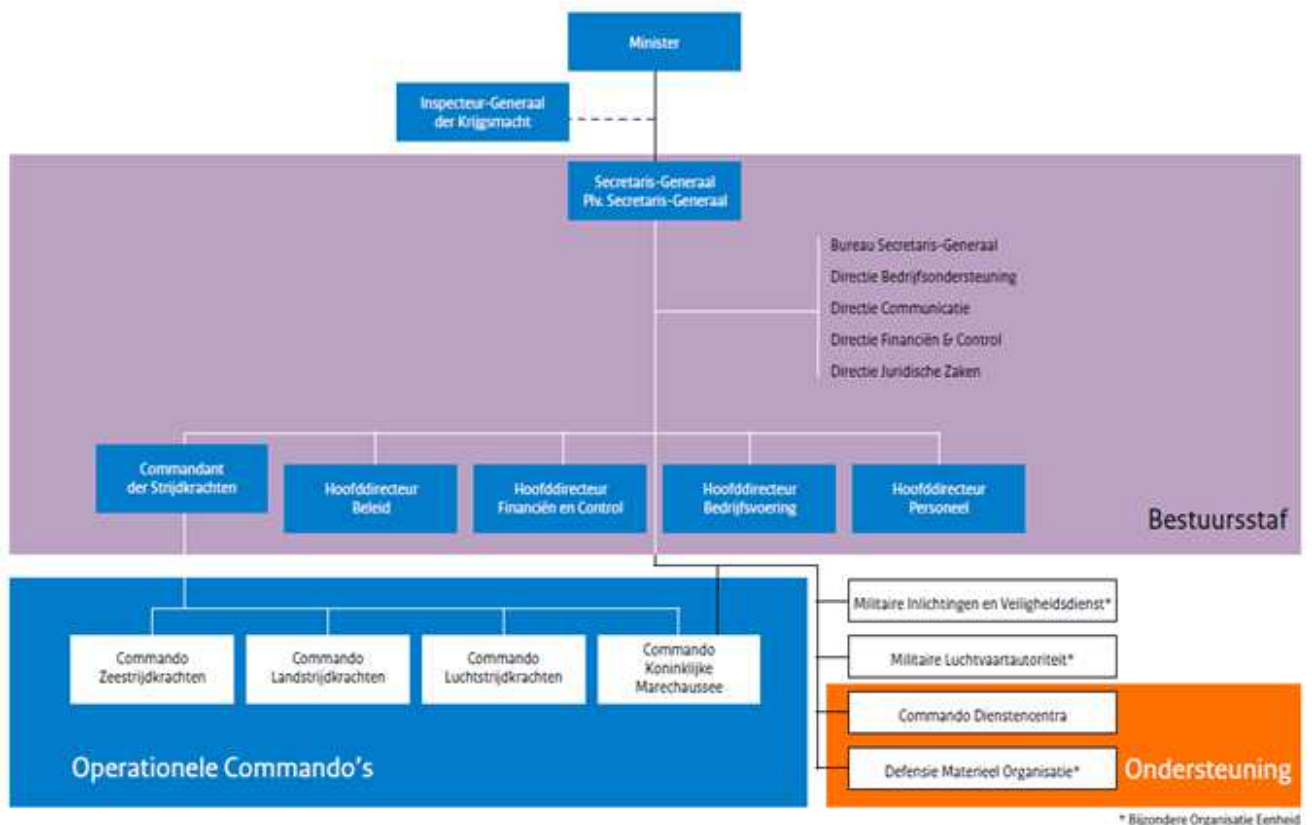
3. De Defensieorganisatie

3.1. De inrichting van de organisatie

De minister is verantwoordelijk voor het algehele Defensiebeleid. De Secretaris-generaal (SG) heeft de ambtelijke leiding over het departement en de Commandant der Strijdkrachten (CDS) is de belangrijkste militaire adviseur van de minister. De CDS is verantwoordelijk voor de militaire inzet en de voorbereiding daarop. Voorts verzekert hij dat de krijgsmacht over de middelen beschikt om haar taken uit te voeren. De CDS stuurt de commandanten van de marine, de landmacht en de luchtmacht aan, evenals de commandant van de Koninklijke Marechaussee wanneer deze taken uitvoert onder de verantwoordelijkheid van de minister van Defensie.

Defensie bestaat uit zeven organisatiedelen. De Bestuursstaf ondersteunt de bewindspers(o)n(en) bij de beleidsvorming. De uitvoering van het beleid is primair belegd bij de vier operationele commando's: het Commando Landstrijdkrachten (CLAS), het Commando Luchtstrijdkrachten (CLSK), het Commando Zeestrijdkrachten (CZSK), het Commando Koninklijke Marechaussee (CKMAR). De Defensie Materieel Organisatie (DMO) en het Commando DienstenCentra (CDC) ondersteunen de operationele commando's.

Defensie heeft verder enkele Bijzondere Organisatie-Eenheden (BOE's), te weten de Inspecteur-generaal van de Krijgsmacht (IGK), de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD), het Militair Huis van de Dienst van het Koninklijk Huis (MH) en de Militaire Luchtvaartautoriteit (MLA).

* Bijzondere Organisatie Eenheid

3.2. De Bestuursstaf

De Bestuursstaf ondersteunt en adviseert de bewindsperso(n)en bij het besturen van de organisatie. De Bestuursstaf stuurt het departement op hoofdlijnen aan, verdeelt het Defensiebudget, controleert de uitgaven en creëert de kaders voor de bedrijfsvoering en de personeelszorg.

De Bestuursstaf staat onder leiding van de secretaris-generaal. De CDS maakt als hoogste militair adviseur van de minister deel uit van de Bestuursstaf en wordt ondersteund door de Defensiestaf. Naast de SG en de CDS zijn de Hoofddirecteur Beleid (HDB) en de Hoofddirecteur Financiën en Control (HDFC) kernspelers binnen de Bestuursstaf. Samen geven zij vorm aan het beleid, de planning en de begroting.

De Bestuursstaf omvat de volgende directies:

- Defensiestaf (DS),
- Hoofddirectie Beleid (HDB),
- Hoofddirectie Financiën en Control (HDFC),
- Hoofddirectie Bedrijfsvoering (HDBV),
- Hoofddirectie Personeel (HDP),
- Bureau Secretaris-generaal (BSG),
- Directie Bedrijfsondersteuning (DBO),
- Directie Communicatie (DCO),
- Directie Financiën en Control Bestuursstaf (DF&C),
- Directie Juridische Zaken (DJZ).

3.3. Commando Zeestrijdkrachten

Het Commando Zeestrijdkrachten (CZSK) wordt geleid door de Commandant Zeestrijdkrachten (C-ZSK) en is gevestigd in Den Helder. De maritieme capaciteiten van het CZSK zijn gestationeerd op de marinebasis te Den Helder en bij kazernes in Doorn, Rotterdam en op Texel. Daarnaast is het CZSK permanent ingezet in de Caribische delen van het Koninkrijk. De Commandant der Zeemacht in het Caribisch gebied (CZMCARIB) is verantwoordelijk voor de verdediging van het Caribische delen van het Koninkrijk, drugsbestrijding op volle zee en ondersteuning van de civiele autoriteiten. Voor de uitvoering van deze taken zijn eenheden geplaatst op Aruba, Curaçao en Sint Maarten.

Het CZSK bestaat uit twee hoofdcomponenten: de vloot en het Korps Mariniers. De taken en opdrachten het CZSK zijn in de volgende categorieën ondergebracht: veiligheid op zee, veiligheid vanuit zee en nationale maritieme taken. 'Veiligheid op zee' betreft de beheersing van (delen van) de zee en het vermogen de ander het gebruik van de zee te ontzeggen. Ook interdictie- en blokkadeoperaties vallen binnen deze categorie. 'Veiligheid vanuit zee' omvat die maritieme en amfibische operaties die erop gericht zijn om operaties op het land uit te voeren, te leiden en te ondersteunen. Voor het uitvoeren van deze taken beschikt het CZSK over verschillende typen schepen met boordhelikopters, onderzeeboten, marinierseenheden en de uitzendbare maritieme staf van de *Netherlands Maritime Force* (NLMARFOR). De *Netherlands Maritime Special Operations Forces* (NLMARSOF) voeren maritieme speciale operaties uit op en vanuit zee.

De capaciteiten van het CZSK worden structureel ingezet, onder ander ter ondersteuning van de civiele autoriteiten. Dit gebeurt bijvoorbeeld voor explosievenopruiming op zee, terreurbestrijding (bij grootschalig geweld en in geval van beveiliging van specifieke objecten door NLMARSOF-eenheden) en havenbescherming. Het CZSK is tevens belast met het beheer van de kustwachtorganisaties, zowel in Nederland als in het Caribisch gebied. De Dienst der Hydrografie van het CZSK is verantwoordelijk voor het opnemen en verwerken van hydrografische data tot zeekaarten in het Koninkrijk en voor de militaire hydrografische taak.

3.4. Commando Landstrijdkrachten

Het Commando Landstrijdkrachten (CLAS) wordt geleid door de Commandant landstrijdkrachten (C-LAS). De staf is gevestigd op de Kromhoutkazerne in Utrecht. De kern van het CLAS wordt gevormd door de volgende eenheden: de 43 Gemechaniseerde Brigade (met rupsvoertuigen), de 13 Gemotoriseerde Brigade (met lichte wielvoertuigen), de 11 Luchtmobiele Brigade (voor geïntegreerd optreden met helikopters), het Korps Commandotroepen, het Operationeel Ondersteuningscommando Land, het Defensie Grondgebonden Luchtverdedigingscommando, het Opleidings- en Trainingscommando en het Materieellogistiek Commando. De CLAS-eenheden worden voor expeditionaire operaties ingezet, maar leveren ook een belangrijke bijdrage aan de veiligheid in Nederland.

De drie brigades vormen de slagkracht van het CLAS. Een brigade beschikt over verschillende eenheden die elkaar aanvullen, zoals infanterie, genie en beperkte eigen logistieke ondersteuning. In het geval van inzet kunnen deze eenheden worden ondersteund door het OOCL. Een brigadehoofdkwartier coördineert de inzet van de eenheden en de complexe afstemming van alle specialismen. Het KCT is een *Special Operations Forces* (SOF)-eenheid die in staat is gedurende langere tijd zelfstandig en onder bedreigende omstandigheden opdrachten uit te voeren.

In het OOCL zijn de ondersteunende eenheden samengebracht, zoals vuursteun, inlichtingen, cyber, genie, explosieven opruimingsdienst, logistieke eenheden (bevoorrading en transport) en geneeskundige eenheden met mobiele hospitalen. Het OOCL maakt de inzet van de brigades mogelijk, maar is tevens belast met de ondersteuning van de andere operationele commando's. In voorkomend geval kunnen de eenheden van het OOCL ook zelfstandig worden ingezet, bijvoorbeeld een geniehulpbataljon. Het Defensie Grondgebonden Luchtverdedigingscommando (DGLC) beschermt vitale objecten, eenheden en gebieden vanaf de grond tegen luchtdreigingen met *Patriot*-luchtverdedigingssystemen en Stinger-luchtdoelraketten. Het Defensie Cyber Commando (DCC) is verantwoordelijk voor de defensieve en offensieve cybercapaciteiten van Defensie. Het 1 Civiel en Militaire Interactie Commando (1CMI) draagt zorg voor de civiel-militaire interactie ten behoeve van de ingezette eenheden en beschikt daartoe over een groot aantal reservisten met een specifieke deskundigheid.

Het Opleidings- en Trainingscommando (OTCO) leidt de militairen van alle operationele commando's op. Het OTCO is verantwoordelijk voor zowel de initiële opleiding als de vaktechnische kennis. De opgedane basisvaardigheden worden bij de parate eenheden uitgebreid tijdens oefeningen en training. Jaarlijks worden duizenden militairen door het OTCO opgeleid. Veel van de opleidingen zijn ook civiel toepasbaar.

Het Materieellogistiek Commando (Matlogco) coördineert en ondersteunt alle processen gericht op de beschikbaarheid en instandhouding van alle landsystemen van de krijgsmacht. Tevens coördineert het Matlogco de activiteiten van de diverse onderhoudsorganisaties van de krijgsmacht om de vereiste materiële gereedheid te realiseren.

3.5. Commando Luchtstrijdkrachten

Het Commando Luchtstrijdkrachten (CLSK) wordt geleid door de Commandant luchtstrijdkrachten (C-LSK). De staf is gevestigd in Breda. Het CLSK beschikt over hoogwaardig personeel en multifunctionele systemen die een breed palet aan inzetmogelijkheden bieden.

De F-16 jachtvliegtuigen kunnen worden ingezet voor diverse taken, waaronder het aanvallen van grond- en luchtdoelen en het verkennen en beveiligen van luchtruim. Met de helikopters kunnen gronddoelen worden aangevallen, plaatselijke verkenningen worden uitgevoerd. Voorts bieden helikopters transportcapaciteit. De helikopters worden doorgaans in nauwe samenwerking met grondeenheden ingezet. De transportvliegtuigen worden gebruikt voor transport van mensen en goederen naar inzetgebieden en voor humanitaire hulpverlening. Tevens zijn enkele transportvliegtuigen in staat andere vliegtuigen in de lucht bij te tanken. De transportvliegtuigen worden aangestuurd door het *European Air Transport Command (EATC) in Eindhoven*. Het *Air Operations Control Station* verzorgt begeleiding en aansturing van luchtoperaties in het aan Nederland toegewezen luchtruim en biedt capaciteit voor het inrichten van een internationale commandostructuur. De operationele aansturing van de wapensystemen van het CLSK heeft doorgaans plaats via een sterk internationaal ingebede commandostructuur.

F-16's worden dagelijks ingezet ter bewaking van het luchtruim. In het kader van de *Quick Reaction Alert (QRA)*-taak staan 24 uur per dag twee jachtvliegtuigen gereed om te reageren als een vliegtuig onaangekondigd het Nederlandse of Belgische luchtruim invliegt. De QRA-taak wordt op rotatiebasis uitgevoerd door de Belgische en de Nederlandse luchtmacht. Het CLSK voert daarnaast kustwachttaken uit en levert een bijdrage aan rampenbestrijding, bijvoorbeeld door blushelikopters in te zetten.

3.6. Commando Koninklijke Marechaussee

De Koninklijke Marechaussee (KMar) wordt geleid door de Commandant Koninklijke Marechaussee (C-KMar). De staf is gevestigd in Den Haag. De sturing van de KMar kenmerkt zich door een scheiding tussen gezag en beheer.

Het gezag berust bij meerdere ministers, het Openbaar Ministerie (in het geval van opsporing), of een betrokken burgemeester (in het geval van handhaving van de openbare orde). Afhankelijk van de taak zijn de minister van Veiligheid en Justitie, de minister van Buitenlandse Zaken, de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en/of de minister van Defensie betrokken. De minister van Defensie heeft het gezag over de militaire politietaken en de inzet in militaire operaties. De KMar voert het merendeel van haar taken uit onder het gezag van de minister van Veiligheid en Justitie.

Het beheer berust bij de minister van Defensie, waarbij de secretaris-generaal fungeert als gemandateerd korpsbeheerder. Als beheerder stelt Defensie de mensen en middelen beschikbaar die de KMar in staat stellen om haar taken uit te voeren. Concreet betreft het beheer de verantwoordelijkheid voor de gereedstelling, de kwaliteit en de doelmatigheid van de KMar-bedrijfsvoering.

Voor het gezag en het beheer is een besluitvormingsstructuur op hoogambtelijk niveau ingericht. Het hoogste orgaan is de Bestuursraad KMar, waarin de secretarissen-generaal van Veiligheid en Justitie en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (namens de gezagsdragers), de secretaris-generaal van Defensie (als korpsbeheerder), de procureur-generaal van het Openbaar Ministerie en de Commandant KMar zitting hebben. De KMar operatie wordt op basis van informatie-gestuurd optreden (IGO) landelijk aangestuurd door het Landelijk Tactisch Commando (LTC), gevestigd te Soesterberg. De commandant van de KMar is verantwoordelijk voor de operationele uitvoering van het door het gezag opgedragen taken. De commandant informeert de gezagsdragers over de taakuitvoering en de secretaris-generaal van Defensie over beheersmatige zaken.

Het Opleidings-, Trainings- en Kenniscentrum Koninklijke Marechaussee (OTCKMar) is verantwoordelijk voor de professionele en persoonlijke ontwikkeling van alle KMar-medewerkers. Het OTCKMar is gevestigd te Apeldoorn.

De KMar vervult op grond van de Politiewet 2012 de volgende taken:

- Het waken over de veiligheid van de leden van het koninklijk huis, in samenwerking met andere daartoe aangewezen organen;
- De uitvoering van de politietaak ten behoeve van Nederlandse en andere strijdkrachten, alsmede internationale militaire hoofdkwartieren, en ten aanzien van tot die strijdkrachten en hoofdkwartieren behorende personen;
- De uitvoering van de politietaak op de luchthaven Schiphol en op de andere door de minister van Veiligheid en Justitie en de minister van Defensie aangewezen luchtvaartterreinen, alsmede de beveiliging van de burgerluchtvaart;
- De verlening van bijstand alsmede de samenwerking met de politie krachtens deze wet, daaronder begrepen de assistentieverlening aan de politie bij de bestrijding van grensoverschrijdende criminaliteit;
- De uitvoering van de politietaak op plaatsen onder beheer van de minister van Veiligheid en Justitie en de minister van Defensie, op verboden plaatsen die krachtens de Wet bescherming staatsgeheimen ten behoeve van de landsverdediging zijn aangewezen, alsmede op het terrein van de ambtswoning van de minister-president;
- De uitvoering van de bij of krachtens de Vreemdelingenwet 2000 opgedragen taken, waaronder begrepen de bediening van de daartoe door de minister van Immigratie en Asiel aangewezen doorlaatposten en het, voor zover in dat verband noodzakelijk, uitvoeren van de politietaak op en nabij deze doorlaatposten, alsmede het verlenen van medewerking bij de aanhouding of voorgeleiding van een verdachte of veroordeelde;
- De bestrijding van mensensmokkel en van fraude met reis- en identiteitsdocumenten;
- Het in opdracht van de minister van Veiligheid en Justitie en de minister van Defensie ten behoeve van De Nederlandsche Bank N.V. verrichten van beveiligingswerkzaamheden.

3.7. Defensie Materieel Organisatie

De Defensie Materieel Organisatie (DMO) ondersteunt de gereedstelling en de inzet van de krijgsmacht. De DMO is verantwoordelijk voor de aanschaf van het materieel en de IT-systemen, het wapensysteemmanagement, de instandhouding van IT-systemen, de ketenlogistiek (o.a. munitie, kleding, brandstoffen en IT-componenten), de documentaire informatievoorziening en de afstoting van niet meer benodigd materieel en IT-systemen. De CDS en de operationele commando's zijn de belangrijkste samenwerkingspartners van de DMO.

De DMO is actief in internationale fora en werkt op materieelgebied nauw samen met de strategische partners van Nederland. De directeur van de DMO vervult als *National Armaments Director* (NAD) hierin een belangrijke initiërende en coördinerende rol.

De vernieuwing van de IT-systemen heeft de bijzondere aandacht van de DMO. De invloed van IT op de bedrijfsvoering en de inzet van de krijgsmacht neemt toe. Een goede IT-infrastructuur is dan ook een essentiële *enabler* voor de organisatie.

Op 31 oktober 2016 heeft de SG besloten dat de Haagse delen van de DMO, thans gehuisvest op de Frederikkazerne, moeten verhuizen naar de Kromhoutkazerne in Utrecht en het Plein-Kalvermarktcomplex in Den Haag. Het Haagse deel van de DMO verhuist in november 2017.

3.8. Commando DienstenCentra

Het Commando DienstenCentra (CDC) levert de gemeenschappelijke ondersteunende diensten voor de hele defensieorganisatie. Het CDC ondersteunt de krijgsmacht wereldwijd 24/7 bij al haar taken met onder andere catering, financiële administratie, gezondheidszorg, infrastructuur, media, transport en personele en facilitaire diensten.

Zo verzorgt het CDC de dagelijkse en (delen van) de operationele personeelsdiensten (alle Defensiemedewerkers), de gezondheidszorg (alle militaire medewerkers), de mediaondersteuning, de transportdiensten (wereldwijd vervoer van personen en goederen), de financiële diensten en het betalingsverkeer. Daarnaast levert het CDC op de Defensielocaties de dagelijkse catering, facilitaire ondersteuning en de bewaking en beveiliging. Voorts levert het CDC in samenwerking met het Rijksvastgoedbedrijf ondersteuning op het gebied van vastgoed.

De Nederlandse Defensie Academie (NLDA) maakt deel uit van het CDC. De NLDA verzorgt voor Defensie de initiële officiersopleidingen, het hoger loopbaanonderwijs, leiderschapsontwikkeling, taalvaardigheid voor het militair- en burgerpersoneel, het defensie-specifiek wetenschappelijk onderzoek voor Defensie en de samenleving en het Nederlands Instituut voor Militaire Historie.

Enkele bijzondere gemeenschappelijke ondersteuningsgebieden den diensten die bij het CDC zijn ondergebracht zijn het Koninklijk Militair Tehuis en Museum Bronbeek, het Impresariaat Militaire Muziek, de Inspecteur Militaire Gezondheidszorg, de Dienst Geestelijke Verzorging en het Bureau Internationale Militaire Sport.

3.9. Bijzondere Organisatie-Eenheden

3.9.1. Inspecteur-generaal van de Krijgsmacht

De IGK staat naast de formele organisatiestructuur van het ministerie en legt als onafhankelijk adviseur rechtstreeks verantwoording af aan de minister van Defensie. De IGK voorziet de minister van gevraagd en ongevraagd advies en draagt zorg voor de individuele bemiddeling van (voormalig) defensiepersoneel. Voorts is de IGK de Inspecteur der Veteranen en de Inspecteur der Reservisten.

De IGK zet zich in het bijzonder in voor de werk- en leefomstandigheden van het defensiepersoneel. In alle gevallen staat de (oud-)defensiemedewerker centraal. Hij rapporteert de bevindingen die hij heeft opgedaan tijdens werkbezoeken en via bemiddeling elke vier maanden aan de minister. In het jaarverslag van de IGK worden de bevindingen gebundeld en aan de minister van Defensie gerapporteerd. Dit verslag wordt met een reactie van de minister aan de Tweede Kamer aangeboden.

3.9.2. Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst

De Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD) levert inlichtingen en veiligheidsinformatie aan de departementsleiding en de onderdelen van Defensie (zie hoofdstuk 13 voor meer informatie).

3.9.3. Militair Huis van de Dienst van het Koninklijk Huis

Defensie ondersteunt het Koninklijk Huis met het Militair Huis (15 voltijdseenheden), dat deel uitmaakt van de Dienst van het Koninklijke Huis (DKH). Het budget van het Militair Huis staat op de begroting van het Koninklijk Huis.

Het Militair Huis voert onder meer de volgende activiteiten uit:

- Het (mede-)organiseren van evenementen voor en begeleiding van de Koning en de leden van het Koninklijk Huis;
- Het coördineren van veiligheidsaspecten binnen en namens de Dienst Koninklijk Huis met externe partners in de veiligheidsketen;
- Het onderhouden van niet-politieke contacten tussen het Koninklijk Huis en het Ministerie van Defensie;
- Het verzorgen van het militaire ceremonieel aan het hof.

Defensie ondersteunt diverse evenementen met (groot) militair ceremonieel, zoals het aanbieden van geloofsbrieven en Prinsjesdag. De kosten hiervan komen voor rekening van Defensie.

3.9.4. Militaire Luchtvaartautoriteit

De luchtvaartwetgeving is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van de minister van Infrastructuur en Milieu (burgerluchtvaart) en de minister van Defensie (militaire luchtvaart). De minister van Defensie draagt de volledige verantwoordelijkheid voor de militaire luchtvaart, inclusief de veiligheid. De Militaire Luchtvaart Autoriteit (MLA) neemt namens de minister alle besluiten ter uitvoering van de Wet luchtvaart en de Luchtvaartwet.

In de Ministeriele Regeling houdende het kader voor de veiligheid van de militaire luchtvaart is de rol van de MLA als toezichhoudende en handhavende autoriteit vastgelegd. Voorts is met deze regeling het zogenoemde *Military Aviation System* (MAS) als kader voor de veiligheid van de militaire luchtvaart vastgelegd. Het MAS is het geheel van regels, processen en de daarbij passende organisatiestructuur waarmee de veiligheid van de militaire luchtvaart systematisch wordt geborgd. Tot slot voorziet deze regeling in een basis voor de Militaire Luchtvaart Eisen (MLE) waarmee de MLA minimumeisen voorschrijft voor organisaties, personen en producten binnen de militaire luchtvaart. Deze eisen hebben betrekking op de gehele keten van de militaire luchtvaart, waaronder training en operaties, certificering en onderhoud, luchtverkeersleiding, luchthavens, opleidingen, brevettering, en veiligheid en milieu. De MLA houdt toezicht op de naleving van de luchtvaarteisen. Naast de taak als toezichhouder heeft de MLA een tweede hoofdtaak als beleidsverantwoordelijke voor *Air Traffic Management*.

4. Besturen bij Defensie

4.1. Besturingsmodel

Het besturingsmodel van Defensie heeft drie uitgangspunten, te weten (1) sturen op de operationele taakuitvoering, (2) ruimte voor de operationele taakuitvoering en (3) eenvoud in besturing. In het besturingsmodel wordt een duidelijke scheiding gemaakt tussen beleid, uitvoering en ondersteuning. De Bestuursstaf stuurt op hoofdlijnen. Hierbij staat de beleids-, plannings- en begrotingsprocedure (BPB-procedure) centraal. De uitvoering is belegd bij de operationele commando's en de ondersteunende processen zijn grotendeels ondergebracht bij het Commando DienstenCentra en de Defensie Materieel Organisatie.

De Hoofddirectie Beleid is verantwoordelijk voor al het beleid en voor de politiek-bestuurlijke ondersteuning van de minister. Er is een uitzondering: de verantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van het personeelsbeleid is in 2014 belegd bij de Hoofddirectie Personeel. De HDB blijft verantwoordelijk voor de strategische kaders en de beleidsintegratie.

Op basis van het vastgestelde beleid formuleert de Commandant der Strijdkrachten de plannen en biedt deze ter goedkeuring aan de SG aan. Voorts geeft hij opdrachten aan de defensieonderdelen en wijst hij binnen de gestelde financiële kaders de daarvoor benodigde middelen toe. De CDS geeft aanwijzingen aan de operationele commando's door middel van de Aanwijzing Gereedstelling CDS (AGCDS). De operationele commando's kunnen binnen de kaders van de AGCDS zelfs besluiten hoe zij de gestelde doelstellingen willen bereiken. De CDS is lijnverantwoordelijk voor de operationele commando's en integraal verantwoordelijk voor de inzet van militaire eenheden.

De Hoofddirecteur Financiën en Control toetst de plannen 'aan de voorkant' op financiële inpasbaarheid, financiële duurzaamheid en financiële uitvoerbaarheid en verwerkt deze na vaststelling in de begroting. De HDFC ziet vervolgens toe op de rechtmatige en doelmatige realisatie van de begroting.

De Hoofddirecteur Bedrijfsvoering zorgt voor een samenhangende, defensiebrede bedrijfsvoering met heldere kaders voor de inrichting van processen op het gebied van besturing, beveiliging, documentatie, facilitaire zaken, materieel en vastgoed. De HDBV ziet tevens toe op de naleving van deze processen. De verantwoordelijkheid voor de inrichting van de personele processen is belegd bij de Hoofddirectie Personeel.

4.2. BPB-procedure

De besluiten over de doelen, middelen en activiteiten worden genomen in de zogenaamde beleids-, plannings- en begrotingsprocedure, die uitvoering geeft aan het strategische management bij Defensie. Via deze procedure wordt de visie van het kabinet en de daarvoor toegewezen middelen (het defensiebudget) uitgewerkt in concrete producten om de gestelde doelen te bereiken. De procedure geeft daarmee antwoord op de drie 'W-vragen': (1) Wat wil Defensie bereiken? (2) Wat gaat Defensie daarvoor doen? (3) Wat mag dat kosten? De BPB-procedure stelt de politieke en de ambtelijke top tevens in staat hierop tussentijds te sturen en verantwoording af te leggen.

De BPB-procedure kent twee cycli die met elkaar zijn verbonden: een vierjaarlijkse cyclus, beginnend met het aantreden van een nieuw kabinet en een jaarlijkse cyclus. In de vierjaarlijkse cyclus worden de korte- en langetermijndoelen van Defensie vastgesteld en middelen toegewezen. Aan het begin van een kabinetsperiode worden een beleidsvisie en een defensieplan opgesteld. In de jaarlijkse cyclus staan de verwezenlijking van de in de beleidsvisie gestelde doelen, de actualisering van het defensieplan en de totstandkoming van de begroting centraal.

4.2.1. Vierjaarlijkse cyclus

De beleidsvisie vormt het beginpunt van de vierjaarlijkse cyclus en is gedurende een kabinetsperiode het leidende strategische document. Het kabinet behandelt de beleidsvisie en bespreekt deze vervolgens met de Tweede Kamer. De visie formuleert het defensiebeleid als onderdeel van het brede kabinetsbeleid. Het document schetst een langetermijnperspectief voor de krijgsmacht en maakt tevens duidelijk hoe daar de komende jaren uitvoering aan wordt gegeven. In de visie worden het ambitieniveau voor de krijgsmacht en de samenstelling en de toerusting van de krijgsmacht op hoofdlijnen bepaald, uitgaande van de in het regeerakkoord vastgestelde beleidsmatige en financiële kaders. De visie moet het evenwicht tussen de ambities en de opgedragen taken enerzijds en de beschikbare middelen anderzijds waarborgen.

De visie komt tot stand onder verantwoordelijkheid van de HDB. Op grond van de visie wordt onder de verantwoordelijkheid van de CDS het defensieplan voor de komende vier jaar opgesteld. Het defensieplan is een intern document waarin de maatregelen die nodig zijn om de visie te realiseren zijn uitgewerkt en waarin de gewenste omvang, kwaliteit en toerusting van de krijgsmacht voor planningsdoeleinden staan beschreven. De CDS is hierbij belast met het sturen, prioriteiten stelen en bewaken van de defensieplanning inbegrepen behoeftestellingen. Het defensieplan moet voldoende richtinggevend zijn als start van de begrotingsvoorbereiding.

4.2.2. Jaarlijkse cyclus

De uitkomst van de vierjarige cyclus (beleidsvisie en defensieplan) is richtinggevend voor de jaarcyclus. De jaarcyclus staat in het teken van het opstellen, uitvoeren en verantwoorden van de begroting. Dit zijn wettelijk vereiste activiteiten. De jaarcyclus sluit aan op het rijksbrede begrotingsproces. De beleidsvisie, het defensieplan en de financiële stand van zaken vormen de kaders voor de jaarcyclus. De BPB-nota staat centraal in de jaarlijkse cyclus en wordt in februari voorafgaand aan het uitvoeringsjaar vastgesteld. Op grond hiervan wordt de begroting opgesteld.

De jaarlijkse BPB-cyclus kent verschillende producten en mijlpalen, waarvan de volgende de belangrijkste zijn:

BPB-nota

De HDB, de CDS en de HDFC gebruiken de BPB-nota om te sturen aan de 'voorkant' van de BPB-procedure. De BPB-nota is het centrale allocatiemoment in de voorbereiding van de begroting. Het document bevat voorstellen voor de actualisering van beleid, doelstellingen, activiteiten en middelen en de daaruit voortvloeiende opdrachten en kaders aan de zeven defensieonderdelen. Bij de BPB-nota worden ook een geactualiseerd

Defensie Investeringsplan (DIP) en een Aanwijzing Gereedstelling CDS gevoegd. De minister wordt tijdig betrokken bij de besluitvorming over de BPB-nota.

Ontwerpbegroting

De (meerjarige) consequenties van de BPB-nota worden verwerkt in een beleidsbrief aan het ministerie van Financiën. Op basis van het totaalbeeld stelt de ministerraad het begrotingstotaal per ministerie vast. Dit vormt de basis voor de begroting. De Defensiebegroting brengt tot uitdrukking welke doelen de organisatie wil bereiken, welke prestaties zij daarvoor gaat leveren en welke middelen daarvoor nodig zijn. De HDFC is verantwoordelijk voor het opstellen van de begroting. De HDB schrijft de beleidsrijke onderdelen, waaronder de beleidsagenda.

Jaarverslag

De minister van Defensie legt jaarlijks verantwoording af aan de Tweede Kamer over de realisatie van de begroting. Dat gebeurt in het externe jaarverslag dat in het jaar na realisatie van de begroting op de derde woensdag in mei wordt aangeboden. In het jaarverslag wordt onderscheid gemaakt tussen financiële en niet-financiële informatie. Het jaarverslag wordt opgesteld door de HDFC, die verantwoordelijk is voor de kwaliteit en de inhoud. De financiële en niet-financiële informatie valt onder de reikwijdte van de door de Audit Dienst Defensie afgegeven accountantsverklaring. De HDB schrijft de beleidsrijke onderdelen, waaronder het beleidsverslag.

Suppletoire begrotingen

In het voorjaar (mei/juni) en het najaar (oktober/november) is er gelegenheid tot de herziening van de allocatie van middelen via de suppletoire begrotingen. Wat de besluitvorming betreft ligt het zwaartepunt bij de eerste suppletoire begroting (voorjaar), omdat de wijzigingen in de tweede suppletoire begroting (najaar) in beginsel beleidsarm zijn. Na behandeling in de Bestuursraad stelt de minister de suppletoire begrotingen vast.

Managementrapportages

Gedurende het uitvoeringsjaar informeren de defensieonderdelen de ambtelijke en politieke top over de realisatie van de belangrijkste doelstellingen (waaronder de inzetbaarheidsdoelstellingen en gereedheidsdoelstellingen uit de begroting), de defensiebrede risico's en de budgetrealisatie. Op basis van de rapportages van de defensieonderdelen en de appreciatie van de CDS maakt de HDFC vier keer per jaar een defensiebrede managementrapportage. De ambtelijke top en de minister worden hiermee ingelicht over de stand van zaken met betrekking tot de (verwachte) realisatie van de doelstellingen uit de begroting. De managementrapportage is een intern sturingsdocument dat extern alleen aan de Algemene Rekenkamer, de Audit Dienst Rijk en de externe leden van het Audit Comité ter beschikking wordt gesteld. Wel wordt de informatie uit de MR gebruikt om tweemaal per jaar de Kamer te informeren over de inzetbaarheid en gereedheid van de krijgsmacht.

4.3. Overlegstructuren

4.3.1. Ministerraad en Rijksministerraad

De ministerraad (MR) vergadert in de regel wekelijks op vrijdag. In augustus zijn er meerdere vergaderingen per week ten behoeve van de besluitvorming over de begroting (begrotingsraden). De ministerraad van het Koninkrijk (Rijksministerraad, RMR) bestaat uit de leden van de ministerraad, de gevolmachtigde ministers van Curaçao, St. Maarten en Aruba. De RMR vergadert iedere eerste vrijdag van de maand voorafgaand aan de MR. De RMR duurt meestal niet langer dan een half uur.

Regelmatig wordt ad hoc overleg gevoerd met andere bewindspersonen. Dit kan in de marge van de ministerraad of tijdens een daarvoor georganiseerde bijeenkomst.

De HDB bereidt in samenwerking met andere directies een geannoteerde agenda van de MR voor. Deze is op donderdagmiddag beschikbaar. De minister ontvangt voor iedere MR een geannoteerde agenda, ook als hij/zij niet aanwezig kan zijn. Dit stelt de minister in de gelegenheid altijd kennis te nemen van de inhoud van de MR en de advisering vanuit het ministerie. Indien gewenst kan een voorbespreking worden gehouden, waarin de voor Defensie belangrijke agendapunten worden toegelicht. Na afloop van de MR wordt een nabespreking gehouden met de HDB.

Op maandagochtend verstuurt het ministerie van Algemene Zaken de besluitenlijst van de MR/RMR van de voorgaande vrijdag per cryptofax. De besluitenlijst wordt gecontroleerd door de HDB en BSG. Ongeveer twee weken na de MR/RMR verstuurt AZ de conceptnotulen. Deze worden door de minister gecontroleerd en opgeslagen in de kluis van het secretariaat van de minister. Inzage in de notulen door ambtenaren is alleen mogelijk als zij het benodigde screeningsniveau hebben en onder toezicht van het secretariaat van de minister.

4.3.2. Onderraden van de Ministerraad

De onderraden van de ministerraad zijn bedoeld om de wekelijkse ministerraad te ontlasten en komen in de regel eens in de drie of vier weken op dinsdag bijeen. Besluitvorming in de onderraden wordt formeel bekrachtigd door goedkeuring van de conclusies van de onderraden door de ministerraad.

De minister van Defensie heeft zitting in de volgende onderraden:

- Raad voor Internationale Betrekkingen (RIB),
- Raad voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (RIV),
- Raad voor de Veiligheid (RV),
- Raad voor Koninkrijksrelaties (RKR) (onderraad van de RMR).

De andere onderraden worden gevolgd op relevantie voor Defensie. Als er defensiebelangen in het geding zijn, kan de minister van Defensie de andere onderraden bijwonen met dezelfde rechten als de vaste leden.

4.3.3. *Interne beraden*

De minister van Defensie neemt deel aan een aantal interne beraden waarvan het secretariaat berust bij het Bureau secretaris-generaal. Deze beraden komen bijeen om de besluitvorming te ondersteunen. Voorts bieden zij de gelegenheid binding te houden met de defensieonderdelen.

Het **ochtendberaad** komt iedere ochtend bijeen. Dit is een informeel overleg zonder secretariaat waarin de minister de actualiteit doorneemt met de SG, de CDS, de HDB, de HDFC, DJZ en DCO.

Het **stafoverleg** komt wekelijks bijeen onder leiding van de minister. Tijdens dit beraad worden algemene politieke ontwikkelingen en overige relevante onderwerpen besproken. Naast de minister zijn de SG, de PSG, de CDS, de HDB, de HDFC en de DCO hierbij aanwezig. Indien noodzakelijk voor de bespreking voor een bepaald onderwerp worden anderen uitgenodigd.

Het **politiek beraad** komt eens per kwartaal bijeen onder leiding van de minister. In dit beraad worden de managementrapportages besproken met de commandanten van de defensieonderdelen en komen actuele thema's aan bod. De Inspecteur-generaal der krijgsmacht presenteert zijn rapportages. Naast de leden van het stafoverleg nemen ook de operationele commandanten, de directeur van de DMO, de commandant van het CDC en de beleidsverantwoordelijke directeuren van de Bestuursstaf deel aan dit beraad.

De **kleine staf** bespreekt voordrachten van belangrijke benoemingen en onderwerpen die een bijzondere vertrouwelijkheid vereisen. De kleine staf bestaat uit de minister, de SG en de CDS.

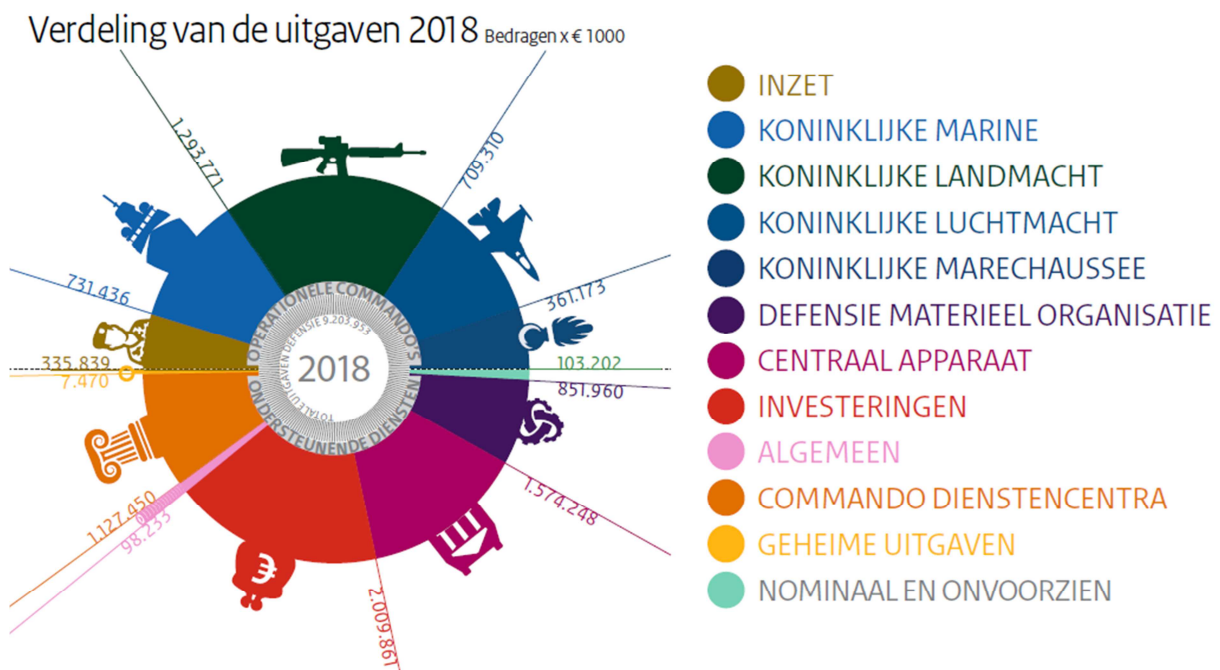
De minister wordt via verslagen op de hoogte gesteld van besprekingen in de ambtelijke beraden. De belangrijkste twee zijn de **Bestuursraad** (BR) en het **Departementaal Beraad** (DB). De Bestuursraad is het hoogste ambtelijke overlegorgaan dat wekelijks op vrijdag vergadert onder leiding van de SG. De vaste leden zijn de CDS, de HDB, de HDFC, de HDBV, de HDP en de PSG. Afhankelijk van de agenda worden anderen uitgenodigd. In het DB worden de commandanten van de uitvoerende eenheden geraadpleegd, zowel naar aanleiding van genomen besluiten als over onderwerpen waarover besluitvorming aanstaande is. Het DB komt twee keer per maand op maandagmiddag bijeen onder leiding van de SG.

5. Financiën

5.1. De defensiebegroting

De defensiebegroting is hoofdstuk 10 (X) van de Rijksbegroting. De defensiebegroting omvat in 2018 ongeveer €9,2 miljard aan uitgaven en €400 miljoen aan ontvangsten.

De defensiebegroting heeft acht beleidsartikelen en vier niet-beleidsartikelen. Beleidsartikel 1 begroot de inzet van de krijgsmacht. Beleidsartikelen 2 tot en met 5 begroten de taakuitvoering van de landmacht, luchtmacht, marine en KMar. In beleidsartikel 6 zijn de investeringen en de opbrengsten van afgestoten infrastructuur en materieel opgenomen. Beleidsartikelen 7 en 8 begroten de ondersteuning door de Defensie Materieel Organisatie en het Commando DienstenCentra. In niet-beleidsartikel 9 (algemeen) worden niet specifiek aan de defensieonderdelen toe te wijzen middelen begroot en in niet-beleidsartikel 10 zijn de centrale apparaatskosten (inclusief MIVD) begroot. Dit artikel bevat ook de uitgaven aan pensioenen en wachtgelden. Tot slot zijn in de niet-beleidsartikelen 11 en 12 de geheime uitgaven en de uitgaven voor nominaal en onvoorzien opgenomen. Onderstaande figuur geeft de uitgavenverdeling weer.

5.2. Ontwikkeling defensiebegroting Rutte II

Na jaren van bezuinigingen heeft het kabinet Rutte II sinds 2014 stapsgewijs geld toegevoegd aan de defensiebegroting. In totaal is €929 miljoen structureel toegevoegd aan de begroting. De afgelopen jaren zijn de volgende stappen gezet.

1. Met de begroting voor 2014 stegen de defensie-uitgaven €115 miljoen structureel. Deze additionele middelen zijn bedoeld voor het stimuleren van de werkgelegenheid (€ 25 miljoen), waaronder het openhouden van het Johan Willem Friso kazerne in Assen, het compenseren van de niet volledig toegekende prijsbijstelling (€49 miljoen) en het verzachten van eerdere bezuinigingsmaatregelen (€ 41 miljoen).

2. Met de begroting voor 2015 is structureel €100 miljoen toegevoegd aan de defensiebegroting voor het versterken van het voortzettingsvermogen. Met de additionele middelen zijn extra Bushmasters aangeschaft, konden de Cougar-transporthelikopters in de lucht worden gehouden, is de cyber- en inlichtingencapaciteit versterkt en is munitie aangeschaft.
3. Na de terroristische aanslagen in Parijs is begin 2015 structureel €51 miljoen toegevoegd aan de defensiebegroting ter versterking van de veiligheidsketen, waaronder het vergroten van de KMar-capaciteit voor hoogrisicobeveiliging.
4. Met de begroting voor 2016 is structureel al €405 miljoen toegevoegd aan de defensiebegroting. Deze additionele middelen zijn bedoeld voor het verbeteren van de basisgereedheid (€345 miljoen) en het verhogen van het Budget Internationale Veiligheid (€60 miljoen).
5. Met de begroting voor 2017 is structureel €197 miljoen toegevoegd om de resterende beperkingen op het gebied van de basisgereedheid aan te pakken.
6. Met de voorjaarsnota van 2017 is structureel €20 miljoen toegevoegd voor additionele (grens)bewakingscapaciteit op de luchthavens en in de jaren 2017, 2018 en 2019 €8 miljoen voor de uitbreiding van de capaciteit van de MIVD.
7. Met de begroting voor 2018 is structureel €41,4 miljoen toegevoegd voor extra grensbewakingscapaciteit en het intensiveren van de inspanningen van de MIVD op het gebied van cyberveiligheid. Ook zijn de middelen voor het implementeren van de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten naar de Defensiebegroting overgeheveld.

5.3. Regeerakkoord Rutte III

In het regeerakkoord van het kabinet Rutte III staat dat de defensie-uitgaven de komende jaren stapsgewijs zullen worden verhoogd. Vanaf 2021 krijgt Defensie er structureel €1.510 miljoen bij (zie tabel hieronder). Deze middelen zullen worden gebruikt om de basisgereedheid op orde te brengen, de operationele inzetbaarheid te vergroten en de noodzakelijke investeringen in de vervanging en de vernieuwing van materieel toekomstbestendig te financieren. De intensivering leiden, op grond van de huidige cijfers, tot een BBP-percentages van 1,26 procent in 2022.

In miljoenen euro's	2018	2019	2020	2021	Structureel
Totaal	910	1.210	1.410	1.510	1.510
Ondersteuning krijgsmacht	300	300	350	400	400
Investeringen modernisering krijgsmacht	475	725	775	825	825
Uitbreiding slagkracht, cyber, werkgeverschap	125 <i>cyber:</i> 0	175 <i>cyber:</i> 12	275 <i>cyber:</i> 16	275 <i>cyber:</i> 20	275 <i>cyber:</i> 20
Kustwacht Caribisch gebied	10	10	10	10	10
<i>Percentage van het BBP</i>	<i>1,28%</i>	<i>1,30%</i>	<i>1,31%</i>	<i>1,29%</i>	<i>1,26%</i>

Ten aanzien van het beschikbaar stellen van de middelen is de volgende tekst in het regeerakkoord opgenomen: "Intensivering (inclusief uitvoeringskosten) die nadere uitwerking behoeven worden op de aanvullende post van het ministerie van Financiën geboekt in afwachting van concrete en doelmatige beleidsvoorstellen.

Intensiveringsmiddelen worden vervolgens jaarlijks tranchegewijs uitgekeerd onder voorbehoud van een doelmatig bestedingsplan met daarin onder andere aandacht voor hoe en wanneer wordt geëvalueerd en hoe hiervoor data wordt verzameld". Dit betekent dat Defensie de komende periode met het ministerie Financiën in overleg zal moeten treden over het vrijgeven van de additionele middelen.

5.4. Investerings

Defensie geeft jaarlijks ongeveer €1,6 miljard uit aan vernieuwings- en vervangingsinvesteringen. Deze investeringsprojecten zijn opgenomen in het Defensie Investeringsplan (DIP). Het DIP heeft een reikwijdte van vijftien jaar en stelt Defensie in staat meerjarig te plannen binnen de budgettaire kaders voor die periode.

Defensie streeft ernaar twintig procent van de begroting te besteden aan investeringen. Dit is in lijn met de eisen die de Navo stelt. Sinds 2013 stijgt de Nederlandse investeringsquote weer. In 2016 was de investeringsquote 16,4 procent van de begroting. De investeringsquote varieert per jaar, onder meer vanwege veranderde verwervingsstrategieën, gewijzigde behoeftestellingen en vertragingen bij het sluiten van contracten. Als er sprake is van orderrealisatie, wordt het niet-gerealiseerde investeringsbudget via de ongelimiteerde eindejaarsmarge meegenomen naar de volgende jaren. Dit is voor Defensie van belang, omdat de investeringsbehoefte in de komende begrotingsperiode is groter dan het beschikbare budget. Overrealisatie is in principe niet toegestaan, maar wordt in voorkomend geval gekort op het budget van het daaropvolgende jaar.

5.5. Budget Internationale Veiligheid

De internationale inzet van de krijgsmacht wordt sinds 2014 gefinancierd vanuit het Budget Internationale Veiligheid (BIV). Het BIV maakt deel uit van de defensiebegroting, maar wordt gezamenlijk beheerd door de ministeries van Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking en, indien relevant, Veiligheid en Justitie. Het BIV is gecreëerd om de geïntegreerde benadering (inzet van defensie, diplomatie en ontwikkelingssamenwerking) te bevorderen.

Het BIV bedraagt in totaal €310 miljoen en bestaat uit drie delen:

1. De voorziening voor crisisbeheersingsoperaties van €190,5 miljoen. Dit deel is voornamelijk bedoeld voor Defensie-inzet ter bevordering van de internationale rechtsorde en stabiliteit. Uit dit deel worden bijvoorbeeld de Nederlandse bijdragen aan de missies in Mali (MINUSMA), Afghanistan (*Resolute Support*) en de strijd tegen ISIS bekostigd. Ook de Nederlandse deelname aan *enhanced Forward Presence* wordt hieruit betaald.
2. €60 miljoen voor de beveiliging van ambassades, consulaten en diplomaten, en voor de opbouw van regionale vredeshandhavingcapaciteit, veiligheidssectorhervorming en vredesopbouw. De ministeries van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking hebben de exclusieve trekkingsrechten op dit deel.
3. €59,5 miljoen voor contributies gerelateerd aan EU en Navo-inzet en *enablers* (bijvoorbeeld strategisch luchttransport). Het ministerie van Defensie heeft de exclusieve trekkingsrechten op dit deel.

Bij het vaststellen welke uitgaven ten laste van het BIV kunnen worden gedaan staat het principe van 'additionaliteit' centraal. Alle additionele kosten die Defensie maakt voor een inzet kunnen ten laste komen van het BIV. Dit betreft directe kosten, zoals toelagen voor militairen, en indirecte kosten, zoals de slijtage van ingezette voertuigen.

Indien binnen de voorziening voor crisisbeheersingsoperaties onvoldoende budget is voor het opvangen van inzetgerelateerde kosten, wordt eerst binnen de andere delen van het BIV gezocht naar dekking. Als dekking uit het BIV niet mogelijk blijkt, wordt in de bredere HGIS naar oplossingen gezocht.

De werking van het BIV is in 2016 doorgelicht. De conclusie van deze beleidsdoorlichting is dat het BIV de geïntegreerde benadering niet heeft bevorderd. Voorts werd vastgesteld dat de drie delen van het BIV los staan van elkaar en dat het onderbrengen van deze delen in een budget geen meerwaarde heeft.

De afgelopen jaren meer is uitgegeven aan crisisbeheersingsoperaties dan begroot. In het licht van de veranderde Europese veiligheidsomgeving doen de Navo en de EU een groter beroep op de Nederlandse krijgsmacht dan voorheen. Deze organisaties zijn niet alleen actief op het gebied van crisisbeheersing, maar vragen ook om bijdragen aan andersoortige activiteiten. Voorbeelden hiervan zijn de vooruitgeschoven Navo-aanwezigheid (*Enhanced Forward Presence*) in de Baltische staten en Polen die bijdraagt tot de geloofwaardige afschrikking van Rusland en de inzet van militaire capaciteiten in het kader van de migratiecrisis, waaronder schepen in Navo-verband en grensbewakingscapaciteit in EU-verband. De nieuwe vormen van inzet worden niet beschouwd als crisisbeheersingsoperaties, al is de scheidslijn niet altijd goed te trekken. Het is daarom niet altijd duidelijk of deze vormen van inzet kunnen worden gefinancierd uit het BIV, dat thans alleen een voorziening voor crisisbeheersingsoperaties heeft. Vooralsnog wordt van geval tot geval besloten over financiering vanuit het BIV.

In de beleidsdoorlichting zijn drie aanbevelingen geformuleerd: (1) de trekkingsrechten uit het BIV van BZ/BHOS en Defensie moeten worden ontvlochten, (2) afspraken over de financiering van nieuwe vormen van inzet zijn noodzakelijk en (3) er moet worden gezorgd voor passend budget voor internationale inzet. Het nieuwe kabinet zal een keuze moeten maken over het ambitieniveau en het daarbij passende budget.

5.6. Financiële duurzaamheid

De structurele betaalbaarheid van de krijgsmacht vergt een evenwicht tussen ambities en beschikbare financiële middelen. Defensie heeft de afgelopen jaren stappen gezet om de financiële duurzaamheid van de organisatie te verbeteren. Op grond van aanbevelingen van het ministerie van Financiën en de Algemene Rekenkamer werkt Defensie aan verbeterd inzicht in de kosten van het vergaren en gebruiken van wapensystemen. Risico's kunnen zo eerder worden blootgelegd en worden aangepakt. Defensie neemt voorts maatregelen om binnen de financiële kaders te blijven. Zo besloot Defensie in 2016 vooralsnog geen MALE UAV's te verwerven, omdat het beschikbare budget niet toereikend is. Tevens zijn stappen gezet om Defensie beter te beschermen tegen de fluctuaties van valutakoersen. In 2017 is door het kabinet Rutte II hiervoor € 40 miljoen ter beschikking gesteld.

De volgende drie speerpunten staan centraal bij het verbeteren van de financiële duurzaamheid:

1. Verbeteren van de kwaliteit van ramingen en risicomanagement, bijvoorbeeld door het inbouwen van onzekerheidsmarges in ramingen en meer rekening te houden met valutaschommelingen en prijsontwikkelingen;
2. Een goed financieel besturingsmodel en de juiste financiële informatie in het financiële systeem SAP om inzicht te hebben in de kosten van het vergaren en gebruiken van (wapen)systemen en eenheden, inclusief de kosten als gevolg van gewijzigd gebruik, veroudering, modernisering en vervanging;
3. Verankering van financiële duurzaamheid in het begrotings- en planningsproces, zodat toezeggingen waar worden kunnen gemaakt en risico's integraal kunnen worden afgewogen.

Financiële duurzaamheid is een groeitraject dat ook de komende jaren nog aandacht zal vragen. Verbeteringen worden doorgevoerd in kleine, realistische stappen. De voortgang wordt nauwgezet gevolgd door de Tweede Kamer, de Algemene Rekenkamer en het ministerie van Financiën.

6. Kennis en Innovatie

Het streven naar een hoogwaardige, toekomstbestendige krijgsmacht is een van de belangrijkste uitgangspunten voor de ontwikkeling van de krijgsmacht. Dit vereist doorlopend investeringen in kennisopbouw, technologieontwikkeling en innovatie. De verslechterde veiligheidssituatie in de wereld en rondom Europa heeft de noodzaak om de krijgsmacht te vernieuwen nog eens onderstreept. Defensie moet steeds sneller innoveren om opgewassen te blijven tegen de veiligheidsuitdagingen en om effectief te kunnen inspelen op technologische en maatschappelijke ontwikkelingen. Samen met onze bondgenoten moet de krijgsmacht overwicht houden over (potentiële) tegenstanders, die steeds gemakkelijker toegang krijgen tot nieuwe technologieën. Ook de samenleving stelt hoge eisen aan de krijgsmacht, of het nu gaat om zorgvuldig militair optreden of om goed werkgeverschap.

In de Strategische Kennis- en Innovatieagenda (SKIA) geeft Defensie richting aan de kennisinvesteringen binnen Defensie en bij haar strategische kennispartners en aan de innovaties van de defensieorganisatie. In deze SKIA staat, meer nog dan voorheen, de vernieuwing van de krijgsmacht centraal. De SKIA wordt eens per jaar geconcretiseerd door middel van het Defensie Kennis en Innovatie Plan (DKIP).

Defensie investeert in zijn externe kennisbasis en onderzoekscapaciteit om een brede kennisbasis te behouden. Die is nodig om te kunnen voorzien in de defensie-specifieke kennisbehoefte, die op de markt niet verkrijgbaar is. Defensie onderhoudt in dat kader strategische relaties met TNO, *Maritime Research Institute Netherlands* (MARIN) en Nederlands Lucht- en Ruimtevaartcentrum (NLR). Defensie draagt bij aan het innovatiebeleid van het Rijk, via de Defensie Industrie Strategie en het Topsectorenbeleid. Defensie werkt daarbij nauw samen met kennisinstututen en industrie en investeert in technologieprojecten en innovaties. Dat vraagt om nauwe samenwerking met kennis- en innovatiepartners buiten Defensie. Defensie wil die samenwerking versterken.

Afzonderlijke vermelding verdient de internationale samenwerking binnen de Navo en het Europees Defensie Agentschap (EDA), waarin Defensie deelneemt in diverse samenwerkingsverbanden. Als Navo-bondgenoot is Nederland nauw betrokken bij het *Collaborative Program of Work* van de *NATO Science and Technology Organization*. Hierin werken diverse defensiemedewerkers en experts samen met Navo-collega's bij de opbouw van kennis. Via het EDA participeert Defensie vooral in technologieprojecten, waarbij kennisinstututen en Nederlandse defensie- en veiligheidsbedrijven zijn betrokken. Internationale samenwerking krijgt verder gestalte in bi- en trilaterale samenwerkingsverbanden met Canada, Noorwegen, het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en Zweden.

Innovatie bij Defensie is concreet en tastbaar: innovatie is de ontwikkeling en invoering van nieuwe of verbeterde concepten, processen, producten, diensten en manieren van werken, en kan zowel technisch, sociaal als cultureel van aard zijn. Bij innovatie gaat het om op welke terreinen Defensie vernieuwing nastreeft. Er bestaat vanzelfsprekend een nauwe samenhang tussen kennis en innovatie. Innovatie ligt vooral in de sfeer van de toepassing van kennis, maar komt alleen tot stand in combinatie met processen,

management, nieuwe attitudes en vaardigheden. Innovatie speelt juist ook op de werkvloer, in de praktijk. Innovatie krijgt daar immers zijn beslag én veel innovatie ontstaat er ook. Zo heeft Defensie initiatieven ontplooid om de ruimte te geven aan kleinschalige innovatie, dicht bij de werkvloer. Snelle technologische ontwikkelingen, vaak verbonden met de steeds verdergaande digitalisering, vereisen dat. Ook buiten Defensie raken, vanwege het toenemend belang van civiele ontwikkelingen voor het defensiedomein en het meer open karakter van innovatie, steeds meer partijen en individuen betrokken bij de vernieuwing van de krijgsmacht. Deze ontwikkelingen worden beschreven in de innovatiestrategie van Defensie.

7. Internationale inbedding van de krijgsmacht

7.1. Inleiding

De Nederlandse krijgsmacht is vergaand internationaal ingebed. Nederland kan zijn veiligheid niet zelfstandig garanderen, maar is daarvoor afhankelijk van bondgenoten en partners, die op hun plaats voor hun veiligheid ook op Nederland rekenen. Nederland geeft in internationaal verband gestalte aan zowel de collectieve verdediging als de handhaving en bevordering van de internationale rechtsorde.

De veiligheid van Nederland is onlosmakelijk verbonden met de veiligheid van onze bondgenoten en partners. De Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (Navo) is de hoeksteen van het Nederlandse veiligheidsbeleid. De bondgenoten hebben zich verplicht tot wederzijdse bijstand. Zij verdedigen zo nodig elkaars grondgebied. Daartoe beschikt de Navo over permanente politieke en militaire structuren en voeren de bondgenoten structureel overleg. De Nederlandse defensie-inspanning maakt integraal deel uit van het collectieve verdedigingspotentieel van de Navo.

Nederland levert ook in internationaal verband een bijdrage aan de handhaving en bevordering van de internationale rechtsorde. Nederland treedt in de regel niet zelfstandig op, maar draagt bij aan de crisisbeheersingsoperaties van de Navo, Europese Unie (EU), de Verenigde Naties (VN) of *ad hoc* coalities.

7.2. Noord-Atlantische Verdragsorganisatie

7.2.1. Algemeen

De Navo is een politieke en militaire alliantie die in 1949 werd opgericht, onder meer door Nederland. Er zijn thans 29 bondgenoten: 27 Europese landen, Canada en de Verenigde Staten. De trans-Atlantische band en de bijstandsverplichting die is vastgelegd in artikel 5 van het Noord-Atlantisch Verdrag vormen het fundament waarop het bondgenootschap is gebouwd.

De Navo heeft drie kerntaken, te weten (1) de collectieve verdediging, (2) crisisbeheersing en (3) veiligheidssamenwerking met partnerlanden. In de twee decennia na de Koude Oorlog richtte de Navo zich vooral op het aanpakken van bedreigingen buiten het verdragsgebied (*out-of-area operations*). Voorbeelden van dergelijke inzet zijn de inmiddels voltooide IFOR- en SFOR-missies in Bosnië en Herzegovina, de nog lopende KFOR-missie in Kosovo en de *International Security Assistance Force* (ISAF) en de *Resolute Support* missie, die tot op heden actief is in Afghanistan.

Sinds de illegale annexatie van de Krim in 2014 en de Russische inmenging in het conflict in het oosten van Oekraïne is er hernieuwde aandacht voor de collectieve verdedigingstaak. Tegelijkertijd blijft de Navo ook actief op het gebied van crisisbeheersing en veiligheidssamenwerking. De Navo hanteert een '360-graden benadering'. Het bondgenootschap moet in staat zijn om bedreigingen en uitdagingen op alle flanken het hoofd te bieden.

7.2.2. *Structuur*

Het hoogste besluitvormingsorgaan van de Navo is de Noord-Atlantische Raad (NAR). De Secretaris-generaal van de Navo, de Noor Jens Stoltenberg, zit de vergadering van de NAR voor. Alle bondgenoten hebben zitting in de NAR en alle besluiten worden genomen op basis van consensus.

De NAR vergadert meerdere keren per week op het niveau van ambassadeurs (permanente vertegenwoordigers). Drie keer per jaar (meestal in februari, juni en oktober) vergadert de NAR op het niveau van ministers van Defensie. De ministers van Buitenlandse Zaken komen doorgaans twee keer per jaar bijeen. In de regel wordt eens per twee jaar een topbijeenkomst van de staatshoofden en regeringsleiders georganiseerd. De meest recente reguliere Navo-top had plaats op 8 en 9 juli 2016 in Warschau. Op 25 mei 2017 was er een buitengewone topbijeenkomst (*special meeting*) ter gelegenheid van de opening van het nieuwe Navo-hoofdkwartier en de kennismaking met president Trump. In juli 2018 wordt in Brussel weer een reguliere Top georganiseerd.

Het kernwapenbeleid van de Navo wordt besproken in de Nucleaire Planningsgroep (NPG), waarin alle bondgenoten behalve Frankrijk zitting hebben. Deze groep komt ten minste een keer per jaar bijeen op het niveau van ministers van Defensie.

De Navo beschikt over een geïntegreerde militaire commandostructuur die gezamenlijk optreden mogelijk maakt. Deze permanente militaire structuur maakt de Navo uniek. De Navo-commandostructuur bestaat uit twee 'strategische commando's'.

De planning en uitvoering van militaire missies en operaties staan onder leiding van het *Allied Command Operations* (ACO) in Mons, België. ACO wordt geleid door een Amerikaanse viersterrengeneraal, de *Supreme Allied Commander Europe* (SACEUR). Een Navo-hoofdkwartier dat onder ACO valt, bevindt zich in Nederland: het *Joint Forces Command* in Brunssum, Zuid-Limburg. Het andere *Joint Forces Command* bevindt zich in Napels.

Het transformatieproces van de Navo staat onder leiding van het *Allied Command Transformation* (ACT) in Norfolk, Verenigde Staten. Dit hoofdkwartier begeleidt alle veranderingen binnen de Navo en draagt zorg voor de interoperabiliteit tussen de eenheden van de lidstaten. ACT wordt geleid door een Franse viersterrengeneraal, de *Supreme Allied Commander Transformation* (SACT).

Het Militair Comité (MC) is verantwoordelijk voor de uitvoering van de beslissingen die in de Noord-Atlantische Raad worden genomen. Het MC vergadert wekelijks op het niveau van permanente militaire vertegenwoordigers. Nederland wordt in het MC vertegenwoordigd door viceadmiraal Ben Bekkering. Het MC vergadert drie keer per jaar op het niveau van commandanten der strijdkrachten, meestal enkele weken voor de bijeenkomsten van de ministers van Defensie.

7.2.3. *Navo-beleid na de topbijeenkomsten in Wales en Warschau*

De veiligheidssituatie in Europa is de afgelopen jaren aanzienlijk verslechterd. Rusland stelt zich agressiever en assertiever op. Op de zuidflank wordt de Navo geconfronteerd

met instabiliteit en de daaruit voortvloeiende migratiestromen. Tijdens de topbijeenkomsten in Wales (2014) en Warschau (2016) hebben de bondgenoten maatregelen genomen om zich aan deze veranderde veiligheidsomgeving aan te passen.

Relatie met Rusland

De Navo heeft na de Koude Oorlog meer dan twee decennia gestreefd naar een partnerschap met Rusland, maar het land heeft voor een andere koers gekozen. Na de illegale annexatie van de Krim in 2014 is alle praktische militaire samenwerking tussen de Navo en Rusland opgeschort. Met het oog op de huidige opstelling van Rusland is het niet mogelijk terug te keren naar *business as usual*. De bondgenoten hebben besloten dat de relatie van de Navo met Rusland moet zijn gebaseerd op dialoog enerzijds en geloofwaardige afschrikking anderzijds. De dialoog met Rusland wordt gevoerd in de Navo-Rusland Raad (NRR). In Wales en Warschau zijn militaire maatregelen genomen op de geloofwaardige afschrikking te garanderen.

NATO Response Force en Very High Readiness Joint Task Force

Tijdens de Top in Wales is besloten tot de uitbreiding van de snelle reactiemacht van de Navo, de *NATO Response Force* (NRF), van 13.000 naar 40.000 militairen. De NRF omvat landmacht-, luchtmacht-, marine- en *Special Operations Forces* eenheden en is opgebouwd uit drie echelons met een verschillende reactietijd, te weten de *Very High Readiness Joint Task Force* (VJTF), de *Initial Follow-on Forces Group* (IFFG) en de *Follow-on Forces Group* (FFG).

De VJTF is het snelst inzetbare deel van de NRF. De landcomponent van de VJTF omvat drie brigades, waarvan er een binnen vijf tot zeven dagen gereed moet zijn voor verplaatsing naar het inzetgebied. De voorhoede van deze eenheid moet zelfs binnen 48 uur klaar staan voor verplaatsing. De *Initial Follow-on Forces Group* bestaat uit eenheden die de VJTF in voorkomend geval kunnen versterken. De *Follow-on Forces Group* omvat eenheden zonder vooraf vastgestelde reactietijd.

De NRF stelt de Navo in staat zeer snel te reageren op dreigingen. De NRF kan worden ingezet voor zowel crisisbeheersing als de collectieve verdediging. De Navo-landen stellen jaarlijks eenheden beschikbaar aan de Navo. Deze eenheden kunnen hun eigen activiteiten doorlopen, maar moeten wel binnen de gestelde reactietijd gereed zijn voor inzet in NRF-verband.

Nederland levert elk jaar bijdragen aan de NRF. In 2018 levert Nederland een bataljon aan de landcomponent van de IFFG. Dit bataljon bereidt zich voor om in 2019 samen met Duitsland en Noorwegen de VJFF-brigade te vormen. Nederland levert in 2018 tevens een marinierscompagnie aan de IFFG. Voorts levert ons land in 2018 fregatten en mijnenjagers aan de maritieme component van de NRF. Tot slot stelt Nederland in 2018 vier F-16's beschikbaar voor de luchtcomponent van de VJTF en nog eens vier F-16's voor luchtcomponent van de IFFG.

Vooruitgeschoven aanwezigheid

Om te garanderen dat de afschrikking geloofwaardig blijft, hebben de bondgenoten tijdens de Top in Warschau besloten tot een vooruitgeschoven aanwezigheid (*Enhanced Forward Presence*) van Navo-strijdkrachten in de Baltische staten en Polen. Vanaf begin

2017 zijn in Estland, Letland, Litouwen en Polen multinationale *battlegroups* aanwezig. Nederland levert een bijdrage aan de *battlegroup* onder leiding van Duitsland in Litouwen (meer informatie in hoofdstuk 9 over inzet).

Defence Investment Pledge

In het licht van de veranderde veiligheidsomgeving hebben de staatshoofden en regeringsleiders tijdens de Top in Wales in 2014 de *Defence Investment Pledge* (DIP) aangenomen. Zij spraken af om (1) de trend van dalende defensie-uitgaven te keren; (2) te trachten de defensie-uitgaven in reële termen te laten stijgen naarmate hun BBP groeit en (3) zich in te spannen om de komende tien jaar (2014-2024) richting de Navo-norm van twee procent van het BBP te bewegen. Tijdens de Top in Warschau hebben de bondgenoten de DIP bevestigd.

De nieuwe Amerikaanse regering dringt sterk aan op een eerlijkere lastenverdeling binnen de Navo en een verhoging van de Europese defensie-uitgaven. Vooralsnog leveren de Verenigde Staten een disproportioneel grote bijdrage aan de Navo..

Tijdens de buitengewone bijeenkomst van staatshoofden en regeringsleiders op 25 mei jl. hebben de bondgenoten afgesproken jaarlijks in korte rapportages toe te lichten (1) hoe zij van plan zijn hun defensie-uitgaven te verhogen in de richting van 2 procent BBP en een investeringsquote van 20 procent te bereiken, (2) in welke mate additionele financiële middelen zullen worden gebruikt om capaciteiten aan te schaffen waar de Navo om vraagt en (3) welke bijdragen aan missies en operaties binnen en buiten Navo-kader zij voor ogen hebben in het komende kalenderjaar. Deze rapportages zullen inzichtelijk maken in hoeverre bondgenoten voortgang maken met de uitvoering van de *Defence Investment Pledge* en het verbeteren van de lastenverdeling.

Nederland geeft in 2017 1,16 procent van het BBP uit aan Defensie. De Nederlandse defensie-uitgaven zijn fors lager dan het huidige Europese Navo-gemiddelde van 1,47 procent. Hoewel Nederland in de afgelopen jaren geld heeft toegevoegd aan de Defensiebegroting, zullen er dus stappen voorwaarts moeten worden gezet (zie tabel hieronder).

De Navo stelde in 2016 vast dat Nederland onvoldoende middelen ter beschikking stelt om de krijgsmacht in het licht van de veranderde veiligheidsomgeving op het juiste niveau te brengen. Volgens de Navo moet Nederland extra investeren in personeel, materieel, training en (munitie- en reservedelen)voorraden. Voorts is een versterking van de ondersteunende eenheden (*combat support* en *combat service support*) volgens de Navo noodzakelijk.

Crisisbeheersing en veiligheidssamenwerking

Naast de maatregelen in het kader van de collectieve verdediging ontplooit de Navo activiteiten op het gebied van crisisbeheersing en veiligheidssamenwerking. Zo ondersteunt de *Resolute Support* missie de Afghaanse veiligheidstroepen en garandeert KFOR de veiligheid in Kosovo. Voorts is sinds februari 2016 een van de staande Navo-vlootverbanden (*Standing NATO Maritime Group 2*) in de Egeïsche Zee ingezet om mensensmokkelnetwerken in kaart te brengen.

De Navo ondersteunt de capaciteitsopbouw van partnerlanden met het *Defence Capacity Building* (DCB)-programma. De Navo is thans actief in Irak, Jordanië, Georgië en Moldavië. In Irak verzorgt de Navo opleidingen op het gebied van civiel-militaire samenwerking, *counter improvised explosive devices* en *security sector reform*. Het DCB-programma is onder meer gericht op het versterken van de capaciteiten van partnerlanden op het gebied van terrorismebestrijding. Sinds de buitengewone bijeenkomst op 25 mei jl. is de Navo ook lid van de anti-ISIS coalitie.

7.2.4. Financiering

Het principe *costs lie where they fall* is leidend. De bondgenoten dragen zelf de kosten als zij capaciteiten beschikbaar stellen aan de Navo en bijdragen leveren aan Navo missies en activiteiten.

De Navo kent daarnaast drie gemeenschappelijke budgetten:

1. Het civiele budget voor de kosten van het Navo-hoofdkwartier te Brussel (de Nederlandse bijdrage hieraan komt ten laste van de begroting van het ministerie van Buitenlandse Zaken);
2. Het militaire budget voor de kosten van de militaire commandostructuur, gezamenlijke missie-uitgaven en de exploitatiekosten van de gezamenlijke capaciteiten, zoals de *Airborne Warning and Control System* (AWACS)-vliegtuigen;
3. Het Navo-veiligheidsinvesteringsprogramma voor capaciteiten die noodzakelijk zijn voor het uitvoeren van de taken van het bondgenootschap en waarvan niet kan worden verwacht dat ze worden gefinancierd door een bondgenoot.

Voor elk van deze budgetten wordt jaarlijks een contributieplafond gesteld. Alle Navo-landen betalen binnen dit plafond op grond van een verdeelsleutel (*cost share*) de jaarlijkse contributie aan de Navo. De Nederlandse *cost share* voor de gemeenschappelijke exploitatie- en investeringsbudgetten is in 2017 3,18 procent. De Nederlandse *cost share* voor de AWACS is iets hoger (3,72 procent) omdat niet alle bondgenoten meedoen aan dit programma.

7.3. Europese Unie

7.3.1. Algemeen

De Europese Unie (EU) heeft zich het afgelopen decennium ontwikkeld tot een belangrijke speler op het gebied van veiligheid en defensie. In het licht van de

verslechterde veiligheidssituatie in en rondom Europa en de uittreding van het Verenigd Koninkrijk zijn de ontwikkelingen op het gebied van het Europese veiligheids- en defensiebeleid de afgelopen jaren in een stroomversnelling gekomen.

7.3.2. Gemeenschappelijk Veiligheids- en Defensiebeleid

In 1998 namen Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk in St. Malo het initiatief voor de totstandkoming van het Europees Veiligheids- en Defensie Beleid (EVDB), dat sinds de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon in 2009 bekend staat als het Gemeenschappelijk Veiligheids- en Defensiebeleid (GVDB). Het GVDB kent een wederzijdse bijstandsclausule, maar is vooral gericht op crisisbeheersingsoperaties.

Het ambitieniveau is hoog: de EU moet in beginsel overal ter wereld autonoom en in het gehele geweldsspectrum civiele missies en militaire operaties kunnen uitvoeren. De inzet van civiele en militaire middelen, naast diplomatieke en economische instrumenten (sancties, ontwikkelingssamenwerking), stelt de EU in staat crises met een breed en geïntegreerd instrumentarium aan te pakken.

Het GVDB is wezenlijk anders dan de overige werkerreinen van de EU. De Europese Commissie en het Europees Parlement hebben geen zeggenschap over het GVDB. Het veiligheids- en defensiedomein is nadrukkelijk voorbehouden aan de lidstaten en daarom exclusief belegd bij de Raad van de Europese Unie.

7.3.3. Structuur

Het GVDB maakt deel uit van het bredere Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid (GBVB). In de regel worden besluiten over het GBVB op basis van unanimititeit genomen.

Sinds de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon is er een vaste voorzitter van de Raad Buitenlandse Zaken (RBZ), waarin ook besluiten worden genomen over het GVDB. Deze Hoge Vertegenwoordiger van de Unie voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid (HV), thans de Italiaanse Federica Mogherini, is tevens vicevoorzitter van de Europese Commissie (VP) en het hoofd van het Europees Defensieagentschap (EDA). De rol van het roulerende voorzitterschap van de Raad van de Europese Unie, dat per half jaar wordt vervuld door een van de lidstaten, is hiermee sterk verkleind. De HV/VP neemt nu de initiatieven en zit de formele sessies van de RBZ voor. De RBZ komt eens per maand bijeen. Tweemaal per jaar (meestal in mei en november) vergaderen de ministers van Defensie in de RBZ (RBZ-Defensie). Daarnaast heeft tweemaal per jaar (meestal in februari en september) een informele bijeenkomst van de ministers van Defensie plaats onder leiding van de voorzitter van de Raad.

Het GVDB maakt een onderscheid tussen militaire missies en operaties en civiele missies. Het *Crisis Management and Planning Directorate* (CMPD) van de Europese Dienst voor Extern Optreden (EDEO) is verantwoordelijk voor de strategische planning van alle missies en operaties. De EU Militaire Staf (EUMS) ondersteunt het CMPD bij de planning van militaire missies en operaties. De EUMS staat onder leiding van de directeur-generaal Militaire Staf, thans de Finse luitenant-generaal Esa Pulkinen.

De *Civilian Planning and Conduct Capability* (CPCC) is verantwoordelijk voor de operationele planning en aansturing van civiele missies. Voor de niet-executieve militaire

missies (trainingsmissies) is recent een *Military Planning and Conduct Capability* (MPCC) opgericht die de operationele planning en aansturing verzorgt. De CPCC en de MPCC worden ondersteund en verbonden door de *Joint Support Coordination Cell* (JSCC) die de synergiën tussen civiele en militaire missies bewaakt en zorgt voor *situational awareness*, juridisch advies, strategische communicatie en logistieke ondersteuning.

Executieve militaire operaties worden gepland en aangestuurd door een van de vijf aangewezen nationale hoofdkwartieren, te weten Northwood (Verenigd Koninkrijk), Mont Valérien (Frankrijk), Potsdam/Ulm (Duitsland), Rome (Italië) en Larissa (Griekenland). Ook kan via de 'Berlijn-Plus' regeling uit 2002 gebruik worden gemaakt van de Navo-commandostructuur. Dit is thans het geval bij de militaire EU-operatie EUFOR Althea in Bosnië en Herzegovina.

De lidstaten bespreken veiligheids- en defensiekwesties in het Politiek- en Veiligheidscomité (het *Political and Security Committee*, PSC) en het EU Militair Comité (EUMC). Het PSC en EUMC bereiden ook de besluiten van de RBZ voor.

7.3.4. De nieuwe Europese defensie- en veiligheidsstrategie

De Europese Raad (ER) heeft de HV in juni 2015 de opdracht gegeven om in samenwerking met de lidstaten een nieuwe veiligheidsstrategie te schrijven. De vorige Europese veiligheidsstrategie stamde uit 2003 en was verouderd. Na een uitgebreid consultatieproces met de EU-lidstaten, de EU-instellingen (waaronder de Europese Commissie en het Europees Parlement), nationale parlementen en het Europese maatschappelijk middenveld, heeft de HV in juni 2016 de *EU Global Strategy* aan de Europese Raad gepresenteerd. Hierin staat dat de EU meer verantwoordelijkheid moet nemen voor haar eigen veiligheid.

De veiligheids- en defensieaspecten van de *EU Global Strategy* zijn vervolgens uitgewerkt in het *Implementation Plan on Security and Defence*. Het nieuwe ambitieniveau van de EU op veiligheids- en defensiegebied houdt het volgende in:

1. Een geïntegreerd crisis- en conflictbeleid dat de EU in staat stelt te reageren in de verschillende stadia van conflicten en crises door middel van GVDB-missies en operaties, maar ook het bredere EU-instrumentarium voor extern beleid;
2. Capaciteitsopbouw van partners ten behoeve van het versterken van de weerbaarheid (*resilience*) van samenlevingen rondom de EU, onder andere door het versterken van de veiligheidssector in die staten;
3. Het beschermen van de EU en de lidstaten, waarbij duidelijk wordt gesteld dat de Navo het primaire kader voor de collectieve verdediging blijft voor de lidstaten die ook lid zijn van de Navo, maar dat de EU een aanvullende rol heeft te spelen bij onder andere het beschermen van infrastructuur, grensbewaking, cyberdreigingen, het voorkomen van terroristische aanvallen en bestrijden van mensensmokkel. Ook moeten de EU-lidstaten beter toegerust, opgeleid en georganiseerd zijn om de veiligheid van de EU actief te bevorderen.

In het implementatieplan worden voorstellen aangekondigd ter bevordering van capaciteitsontwikkeling en ter verdieping van defensiesamenwerking. Tevens wordt voorgesteld structuren en (financiële) instrumenten te herzien of aan te passen. Verder

geeft het implementatieplan een aanzet om het potentieel van het Verdrag van Lissabon voor defensiesamenwerking beter te benutten, zoals door middel van permanent gestructureerde samenwerking (PESCO). Tot slot bevat het plan voorstellen om de samenwerking met partners, waaronder de Navo en de VN, te versterken.

De Europese Raad heeft in december 2016 bevestigd dat Europa meer verantwoordelijkheid moet nemen voor haar eigen veiligheid. De Europese Raad heeft tevens gesteld dat lidstaten hiertoe voldoende extra middelen moeten vrijmaken, daarbij rekening houdend met nationale omstandigheden en juridische verplichtingen. De Europese Raad heeft ook verwezen naar de *Defence Investment Pledge* die door de Navo-bondgenoten werd aangenomen tijdens de Navo-top in Wales in 2014 (zie paragraaf 7.2. over de Navo). Voorts heeft de Europese Raad de raadsconclusies over het *Implementation Plan on Security and Defence* bekrachtigd, het Europese Defensie Actieplan van de Commissie verwelkomd en de Raad verzocht om de uitvoering van de voorstellen ter versterking van de EU-Navo samenwerking zo spoedig mogelijk ter hand te nemen. Hiermee is een sterke nieuwe impuls gegeven aan de Europese veiligheids- en defensiesamenwerking.

7.3.5. PESCO

Een van de pijlers voor de versterking van de Europese defensiesamenwerking is de permanent gestructureerde samenwerking. PESCO biedt de lidstaten die dat willen en kunnen een raamwerk om hun defensiesamenwerking te intensiveren. De Europese Raad concludeerde in juni jl. dat het in het licht van de verslechterde Europese veiligheidssituatie noodzakelijk is een inclusief en ambitieus PESCO te starten.

PESCO moet leiden tot een meer slagvaardige en effectieve EU op veiligheids- en defensieterrein. Concreet is PESCO gericht op diepere samenwerking op het gebied van de gezamenlijke ontwikkeling en aanschaf van militaire capaciteiten en een sterkere *commitment* aan bijdragen aan militaire EU-missies. Het is de bedoeling dat Europese samenwerking in het kader van PESCO de norm wordt, in plaats van de uitzondering. In juni jl. sprak de Europese Raad af dat er binnen drie maanden overeenstemming moet zijn over de criteria voor deelneming aan PESCO en de *commitments* die de deelnemende landen aangaan. Naar verwachting zal PESCO eind 2017 of begin 2018 formeel van start gaan.

7.3.6. Europees Defensie Actieplan en Europees Defensiefonds

De Europese Commissie heeft ter versterking van de Europese technologische en industriële defensiebasis en de Europese defensiemarkt eind november 2016 het Europees Defensie Actieplan (EDAP) gepresenteerd. Het actieplan bevat voorstellen voor het opzetten van een Europees Defensiefonds (EDF), het bevorderen van investeringen in toeleveringsketens ter ondersteuning van het midden- en kleinbedrijf, het versterken van de interne defensiemarkt en het bevorderen van synergiën tussen defensie en relevante civiele beleidsterreinen, waaronder satellietcommunicatie, cyber, luchtvaart en maritieme veiligheid.

In navolging van het EDAP presenteerde de Commissie op 7 juni jl. een mededeling over het EDF en een bijbehorende verordening voor het opzetten van een industrieel ontwikkelingsprogramma (het *European Defence Industrial Development Programme*

(EDIDP)) voor de periode 2019-2020. Het doel van het fonds is het ondersteunen van de verschillende fasen van capaciteitsontwikkeling, te weten onderzoek, ontwikkeling en verwerving van strategische EU-defensiecapaciteiten.

7.3.7. Capaciteiten

Civiele capaciteiten

De EU zet civiele missies in met vier hoofdtaken: *security sector reform*, executieve taken, monitoring, en *mediation* en *confidence building*. Deze missies richten zich in principe op de volgende prioriteitsgebieden: (1) politie, (2) rechtsstaat, (3) openbaar bestuur, (4) civiele bescherming, (5) het monitoren van pre-/post-conflictsituaties, (6) hervorming van de veiligheidssector, (7) ondersteuning van de EU Speciale Vertegenwoordigers, 8) *Disarmament, Demobilisation and Reintegration* (DDR). In 2017 zullen deze prioriteiten op grond van de *Global Strategy* opnieuw worden bezien. Daarbij zal worden gekeken naar de rol die civiele missies kunnen spelen op het gebied van onder andere terrorismebestrijding, irreguliere migratie, georganiseerde misdaad en hybride/cyber bedreigingen.

Militaire capaciteiten

Het nieuwe ambitieniveau van de EU is vastgesteld in de Raadsconclusies van november 2016. Het ambitieniveau en de Petersburg- (1992) en Lissabontaken (2009) vormen de basis om de benodigde capaciteiten te identificeren. Daarbij staan verbetering van het expeditionaire vermogen, snelle inzetbaarheid en het voortzettingsvermogen voorop.

De EU is thans bezig het nieuwe ambitieniveau te vertalen naar mogelijke inzetscenario's om vervolgens op basis daarvan te bepalen welke militaire capaciteiten de EU nodig heeft (*requirement catalogue*). Vervolgens wordt geïnterpreteerd wat de lidstaten aan capaciteiten willen en kunnen aanbieden (*force catalogue*). Het verschil tussen wat nodig is en wat er wordt aangeboden zijn de capaciteitstekorten (*shortfalls*). Als belangrijkste tekortkomingen zijn in het verleden geïdentificeerd: cyber, strategisch *air-to-air refueling* en transport, inlichtingen, logistiek capaciteiten en capaciteiten ter onderdrukking van vijandelijke luchtverdediging.

Om het proces van capaciteitsversterking kracht bij te zetten werd in 2004 het Europees Defensie Agentschap opgericht. Het EDA stemt nationale defensie-inspanningen op elkaar af en tracht vastgestelde militaire tekorten in Europa op te heffen. Daartoe maakt het EDA een *Capability Development Plan* (CDP). Dit CDP wordt thans op basis van het nieuwe ambitieniveau herzien en dient in 2018 gereed te zijn. Het EDA bevordert ook de samenwerking op het gebied van onderzoek en technologie en activiteiten op het gebied van civiel-militaire samenwerking.

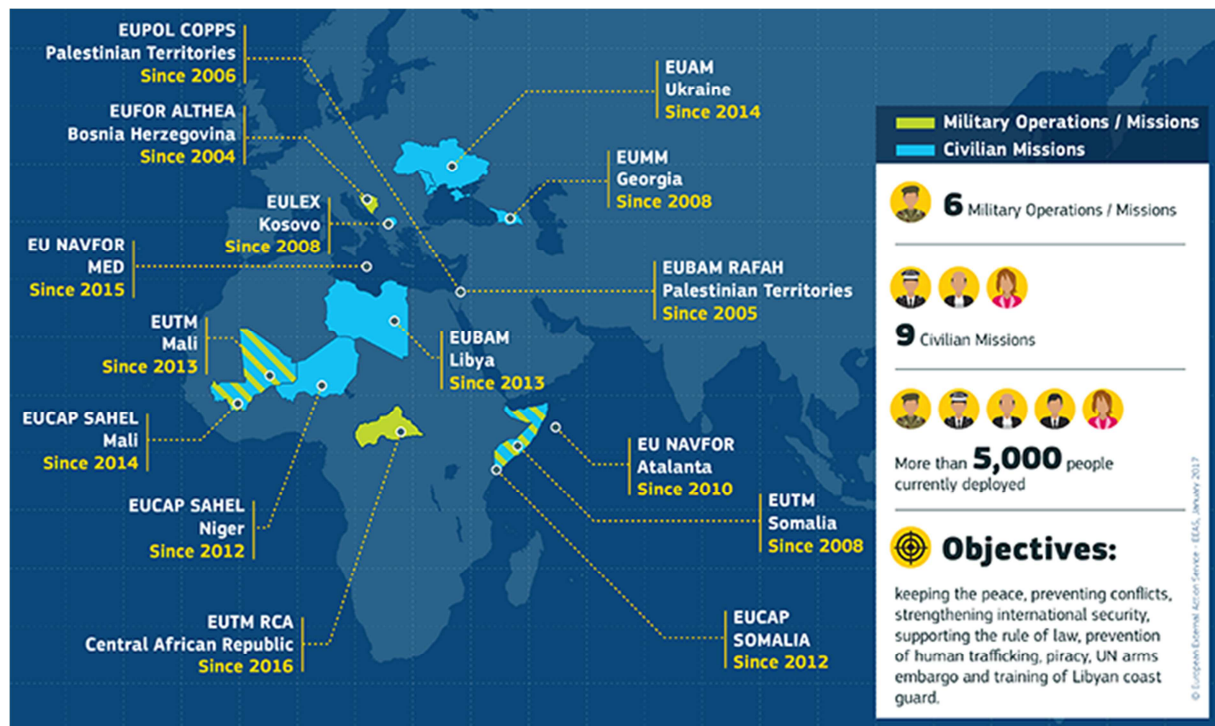
De versterking van Europese militaire capaciteiten vergt een doelmatige besteding van de schaarse middelen. Samenwerking tussen Europese landen, zoals gezamenlijke verwerving, *pooling and sharing* en taakspecialisatie, kan daartoe een oplossing bieden. Onder begeleiding van het EDA wordt momenteel gewerkt aan verschillende projecten, waaronder vier *flagship programmes*: *air-to-air refueling*, *remotely piloted aircraft systems*, *governmental satellite communication* en *cyber defence*. Daarbij heeft

Nederland de leiding op zich genomen voor de versterking van strategische vermogens op het gebied van tanken in de lucht.

Voorts zijn er in EDA-verband verschillende afspraken gemaakt om de Europese defensiesamenwerking te bevorderen, zoals het beleidskader langdurige, structurele defensiesamenwerking uit 2014, de *EDA code of conduct for pooling and sharing* uit 2012 en de EDA-benchmarks voor investeringen uit 2007. Deze afspraken kennen een vrijwillig karakter en hebben daardoor tot op heden niet het gewenste resultaat opgeleverd. Het EDA beoogt de defensiecapaciteiten van de lidstaten beter in kaart te brengen door middel van de *Coordinated Annual Review on Defence* (CARD). Door de defensieplannen voor de lange termijn regelmatig op ministerieel niveau te bespreken, kunnen de lidstaten eerder kansen voor samenwerking identificeren.

7.3.8. GVDB-missies en -operaties

Er lopen thans zestien GVDB-missies en -operaties: zes militaire operaties en trainingsmissies en negen civiele missies, voornamelijk in de nabijheid van de EU en in Afrika.

7.3.9. EU Battlegroups

In 2004 besloot de EU tot de oprichting van de *EU Battlegroups* die kunnen worden ingezet voor evacuatieoperaties, humanitaire ondersteuning, conflictpreventie en crisisbeheersingsinterventies. Een *battlegroup* is een samengestelde eenheid van 1.500-2.000 militairen die binnen tien dagen na een besluit ingezet wordt in een crisisgebied voor maximaal 120 dagen, alvorens te worden afgelost door een reguliere vredesmacht. Vanaf 2007 is begonnen met de werkelijke gereedstelling op rotatiebasis van twee *battlegroups* per half jaar. De EU beschikt hiermee over een krachtig militair instrument en het concept leidt tot een verbetering van de interoperabiliteit tussen de lidstaten. Tot op heden is echter nog nooit een *EU Battlegroup* ingezet. Voorts is gebleken dat de

lidstaten onvoldoende eenheden aanbieden om het rotatieschema volledig te kunnen vullen, vooral omdat de politieke wil ontbreekt om de *EU Battlegroups* in te zetten. Thans onderzoeken de lidstaten samen met de EU hoe belemmeringen kunnen worden weggenomen, zodat het leveren van bijdragen aantrekkelijker wordt en inzet sneller een reële optie wordt. Zo heeft de Europese Raad in juni jl. besloten om de eventuele ontplooiing van een *EU Battlegroup* gezamenlijk te financieren via het Athena-mechanisme.

Nederland is in 2018 *framework nation* voor de *EU Battlegroup*. In de eerste helft van 2018 geeft Nederland leiding aan de *EU Battlegroup*. Ons land levert dan een bataljonsstaf en twee infanteriecompagnieën. In de tweede helft van 2018 staat de *EU Battlegroup* onder leiding van België. Nederland levert dan een infanteriecompagnie.

7.3.10. Financiering

Civiele missies worden uit het GBVB-budget van de Gemeenschapsbegroting gefinancierd. Militaire operaties worden door de deelnemende lidstaten zelf gefinancierd, met uitzondering van kosten die niet aan een lidstaat kunnen worden toegewezen, zoals de kosten voor de hoofdkwartieren, lokaal personeel en het gebruik van Navo-middelen. Bij speciaal besluit van de Raad kunnen ook de kosten voor transport en verblijf gemeenschappelijk worden gefinancierd, net als een deel van de kosten van transport van de snelle reactiemacht van de EU, de *EU Battlegroup*. De financiering van gemeenschappelijke militaire kosten gebeurt volgens het Athena-mechanisme. Dit mechanisme wordt in 2017 herzien, waarbij er wordt gekeken naar het verbreden van de categorieën kosten die in aanmerking komen voor gemeenschappelijke financiering.

7.3.11. Partners

EU-Navo

De samenwerking tussen de EU en de Navo is vastgelegd in de 'Berlijn-Plus' afspraken uit 2002. Deze afspraken hebben vooral betrekking op militaire samenwerking, niet op situaties waarin een civiele missie van de EU samenwerkt met een militaire operatie van de Navo. Cyprus kan niet deelnemen aan Berlijn-Plus, omdat het land geen bilaterale veiligheidsovereenkomst heeft met de Navo. Turkije is als enige Navo-bondgenoot van mening dat dat Berlijn-Plus op *alle* strategische samenwerking tussen de EU en de Navo van toepassing is, dus ook op de civiel-militaire samenwerking. De EU deelt deze interpretatie niet. Vanwege deze problematiek is formele samenwerking tussen de EU en de Navo erg moeizaam en wordt veelal gezocht naar informele vormen van samenwerking.

In 2016 zijn echter een aantal belangrijke stappen gezet in de relatie tussen de EU en de Navo. En marge van de Navo top in Warschau van juli 2016 is een gezamenlijke verklaring over EU-Navo samenwerking uitgegeven. De EU en de Navo hebben in december 2016 vervolgens gezamenlijke voorstellen gepresenteerd voor het verdiepen van de samenwerking op het gebied van onder meer hybride dreigingen, cyberdefensie, capaciteitsontwikkeling, oefeningen en capaciteitsopbouw in derde landen. Deze voorstellen worden thans verder uitgewerkt. In juni jl. hebben de HV en de Secretaris-generaal van de Navo een voortgangsrapportage gepresenteerd.

EU-VN

In het GVDB is een bijzondere plaats toegekend aan ondersteuning van de VN. De EU heeft voortdurend overleg met de VN over de actuele situatie in crisisgebieden alsook over de samenwerking op het gebied van crisisbeheersing in het algemeen.

EU-AU

In 2005 is een strategisch partnerschap tot stand gekomen tussen de EU en de Afrikaanse Unie (AU). Dit partnerschap bevat ook elementen van samenwerking op veiligheidsgebied. Deze samenwerking krijgt vorm door middel van de EU-ondersteuning van operatie UNAMID in Darfur, Soedan, en zal onder andere ook steun voor de op te richten *African Standby Force* van de AU omvatten.

7.3.12. European Gendarmerie Force

In 2003 heeft Frankrijk het initiatief genomen tot oprichting van een (multinationale) Europese Gendarmerie-eenheid (EGF). Naast de constituerende 'gendarmerielanden' (Frankrijk, Italië, Nederland, Portugal en Spanje) zijn inmiddels ook Roemenië en Polen volwaardig EGF-lid geworden. Verder heeft Litouwen de status van waarnemer verkregen en is Turkije tegenwoordig partner van de EGF. Op grond van de toezeggingen door de lidstaten kan de EGF in totaal ongeveer 800 personen inzetten. Deze EGF-eenheden moeten binnen dertig dagen inzetbaar zijn. Het EGF is een multinationaal samenwerkingsverband dat ook kan worden aangeboden aan andere internationale organisaties. De Nederlandse bijdrage aan EGF bestaat uit 40 tot 60 KMar-functionarissen. De EGF is inzetbaar voor alle uitvoerende politietaken in situaties waar de lokale politie niet (voldoende) inzetbaar is. Daarnaast is de EGF in staat lokale politie bij bepaalde taken te ondersteunen en/of te monitoren. De EGF wordt thans ingezet in Afghanistan, de Centraal Afrikaanse Republiek en Mali.

7.4. Verenigde Naties

7.4.1. Algemeen

De VN is een internationale organisatie die in 1945 is opgericht door 51 landen, waaronder Nederland. Deze landen wijdden zich daarmee toe aan het handhaven van internationale vrede en veiligheid, het ontwikkelen van vriendschappelijke banden tussen landen en het bevorderen van sociale ontwikkeling, levensomstandigheden en mensenrechten. De Verenigde Staten waren de drijvende kracht achter de oprichting. De afgelopen 72 jaar is de VN uitgegroeid tot een organisatie met een universeel lidmaatschap van 193 staten.

7.4.2. Structuur

De grondslag van de VN is vastgelegd in het Handvest van de Verenigde Naties. Dit document bepaalt de rechten en plichten van de lidstaten en legt de organen en procedures van de VN vast. Het Handvest is een internationaal verdrag dat de voornaamste beginselen inzake de internationale betrekkingen verbindt met de doelstellingen van de VN.

De belangrijkste VN-organen zijn de Algemene Vergadering, de Veiligheidsraad, het Secretariaat, het Internationale Gerechtshof, de Economische en Sociale Raad en

tenslotte de Trustschapsraad. Het Internationale Gerechtshof bevindt zich in Den Haag. De overige organen zijn gevestigd in New York.

De Algemene Vergadering omvat de vertegenwoordigers van alle lidstaten, die elk één stem hebben. Besluiten over belangrijke kwesties (zoals besluiten over vrede en veiligheid, de toelating van nieuwe leden en begrotingsvraagstukken) vergen een tweederde meerderheid. Besluiten over andere kwesties worden genomen met een gewone meerderheid van stemmen.

De Veiligheidsraad heeft de verantwoordelijkheid voor het handhaven van de internationale vrede en veiligheid. De Raad telt vijftien leden, waarvan vijf permanente (China, Frankrijk, de Russische Federatie, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten) en tien leden die door de Algemene Vergadering worden gekozen voor een periode van twee jaar. De vijftien leden hebben elk één stem. Besluiten over procedurekwesties kunnen worden aangenomen als minstens negen van de vijftien leden voor stemmen. Besluiten over inhoudelijke zaken vereisen negen instemmende leden en de afwezigheid van een tegenstem van één van de vijf permanente leden.

Nederland is in 2016 gekozen als tijdelijk lid van de Veiligheidsraad. Het verschil tussen de uitslag voor Nederland en Italië was zo gering dat beide landen hebben besloten het lidmaatschap te delen. Italië is in 2017 lid, Nederland in 2018.

Defensie zal het ministerie van Buitenlandse Zaken ondersteunen bij de inbreng in de Veiligheidsraad, vooral op het gebied van vredesoperaties. Hiertoe wordt op het ministerie en op de militaire afdeling van de Nederlandse permanente vertegenwoordiging in New York tijdelijk extra capaciteit ingezet.

7.4.3. Nederland en de VN

Nederland staat in de top-vijftien van landen die bijdragen leveren aan de VN. Naast de reguliere contributies doneert Nederland jaarlijks ongeveer \$400 miljoen aan VN-organisaties als het *United Nations Children's Fund* (UNICEF) en *United Nations Development Program* (UNDP).

Voorts neemt Nederland sinds 1947 deel aan VN-crisisbeheersingsoperaties en VN-gemandateerde missies. Defensie levert thans een bijdrage aan vijf van de zestien VN-missies, te weten

- de *United Nations Multidimensional Integrated Stabilisation Mission in Mali* (MINUSMA),
- de *United Nations Disengagement Observer Force* (UNDOF),
- de *United Nations Interim Force in Lebanon* (UNIFIL),
- de *United Nations Mission in South Sudan* (UNMISS),
- de *United Nations Truce Supervision Organization* (UNTSO).

De grootse bijdrage levert Defensie aan MINUSMA. Nederland was bij aanvang van deze missie in 2014 de grootste westerse troepenleverancier (zie ook paragraaf 9.3.3. over MINUSMA).

De Nederlandse inzet in MINUSMA ging gepaard met meer aandacht voor VN-vredeshandhaving in algemene zin. Nederland is *co-host*' van de bijeenkomsten die op initiatief van de VS de afgelopen jaren zijn gehouden om landen te bewegen meer aan VN-operaties bij te dragen. Daarnaast zet Nederland zich in voor de verbetering van het gebruik van inlichtingen in VN-operaties. Ook pleit Nederland ervoor dat de vulling van VN-missies (*force generation*) beter wordt georganiseerd, onder andere door de ontwikkeling te stimuleren van rotatieschema's, waarin landen vooraf afspreken elkaar na een bepaalde periode af te lossen.

8. Internationale militaire samenwerking

8.1. Algemeen

Internationale militaire samenwerking (IMS) is van groot belang voor de veiligheid van ons land. Voor het vervullen van de hoofdtaken en de daaruit voortvloeiende strategische opgaven van Defensie (veilig blijven, veiligheid brengen en veilig verbinden) is een krijgsmacht nodig met handelingsvermogen. Samenwerking is daarvoor onontbeerlijk.

Nederland werkt multilateraal samen in het kader van de Navo, de EU, de VN en internationale coalities, maar ook de bilaterale samenwerking is van groot belang. Samenwerking kan betrekking hebben op vele terreinen, waaronder kennisuitwisseling, opleidingen en oefeningen, de verwerving van materieel en gezamenlijk optreden in operationele banden, waarbij sprake is van de tijdelijke of permanente integratie van eenheden.

Op materieelgebied kan Nederland door middel van samenwerking beschikken over capaciteiten die ons land zich niet zelfstandig, of niet in de gewenste omvang, kan veroorloven. Samenwerking op materieelgebied biedt de meeste voordelen als deze betrekking heeft op de gehele levenscyclus: van ontwerp en bouw tot gebruik en uiteindelijk afstoting. Het gebruik van hetzelfde materieel is bovendien goed voor de interoperabiliteit.

Samenwerking is niet vrijblijvend. Voor de gezamenlijke verwerving van capaciteiten zijn (financiële) investeringen nodig. Samenwerking in operationele verbanden legt een beslag op personeel en materieel. Samenwerking brengt bovendien verplichtingen en afhankelijkheden met zich mee. Partners die samenwerken moet voor langere tijd op elkaar kunnen blijven rekenen. Verder is samenwerking geen panacee. Defensie moet kritisch blijven kijken naar de doelen die met samenwerking worden bereikt. 'Meer samenwerking' is niet per definitie beter.

Defensie beschikt over een klein, maar goed functionerend netwerk van ongeveer 45 defensieattachés die resideren in 34 landen. Deze attachés zijn in totaal in ruim 100 landen geaccrediteerd. Defensie werkt op het gebied van internationale militaire samenwerking nauw samen met het ministerie van Buitenlandse Zaken.

8.2. Bilaterale samenwerking

De beste samenwerkingsresultaten worden behaald als een beperkt aantal gelijkgestemde landen de handen ineenslaat. Nederland en enkele andere partners vervullen hierbij binnen Europa een voortrekkersrol. Defensie streeft nadrukkelijk naar intensivering van de samenwerking. Om de beschikbare middelen zo doelmatig mogelijk in te zetten en versnippering te voorkomen, is niet zozeer verbreding als wel verdieping van de samenwerking geboden.

Defensie concentreert de samenwerkingsinspanningen daarom op zes strategische partners. Dit zijn België (en Luxemburg), Duitsland, Frankrijk, Noorwegen, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. Met deze partners is sprake van verdiepte, langdurige samenwerking over de hele breedte van de krijgsmacht die in sommige gevallen kan leiden tot de integratie van eenheden. Samenwerking met andere partners is niet

uitgesloten, maar dergelijke samenwerking zal in de regel minder intensief en minder breed zijn.

Hieronder worden voor enkele strategische partners de belangrijkste samenwerkingsvormen uiteengezet. Het betreft uiteraard een selectie.

8.2.1. België (en Luxemburg)

De marinesamenwerking met België (BENESAM) heeft zich in de loop der jaren ontwikkeld tot een verregaande integratie op het gebied van onderhoud, gereedstelling, opleidingen en staven. België en Nederland beschikken over dezelfde typen mijnenbestrijdingsvaartuigen en *multi-purpose* (M)-fregatten. België heeft de leiding over het onderhoud van de gezamenlijke mijnenbestrijdingsvaartuigen. Nederland is verantwoordelijk voor het onderhoud van de M-fregatten. De twee landen hebben eind 2016 afgesproken dat zij samen de nieuwe mijnenbestrijdingscapaciteit en de vervangende schepen voor de M-fregatten willen ontwikkelen, bouwen en onderhouden.

België en Nederland zijn sinds 1 januari 2017 bij toerbeurt verantwoordelijk voor de bewaking van het hele Benelux-luchtruim met jachtvliegtuigen. Het betreft bewaking tegen zowel militaire dreigingen als tegen civiele vliegtuigen waarvan een terroristische dreiging uitgaat (*Renegade*). Op 16 februari 2017 hebben de Benelux-landen en Frankrijk een aanvullend verdrag gesloten over grensoverschrijdende ondersteuning met jachtvliegtuigen in geval van een *Renegade* dreiging. Een soortgelijk verdrag tussen de Benelux-landen en Duitsland is in voorbereiding.

8.2.2. Duitsland

Vooraf de landmachten van Nederland en Duitsland werken samen. Sinds 1995 werken beide landen samen in het Duits-Nederlandse legerkorpshoofdkwartier in Münster. Dit hoofdkwartier is geschikt om grote operaties van de Navo te leiden. Verder zijn twee van de drie Nederlandse brigades geïntegreerd in Duitse divisies.

De 11 Luchtmobiele Brigade maakt deel uit van de snel inzetbare *Division Schnelle Kräfte* en de 43 Gemechaniseerde Brigade is geïntegreerd in de Eerste Pantserdivisie. Een Duits tankbataljon is geïntegreerd in de 43 Gemechaniseerde Brigade. Een van de drie compagnieën van dit Duitse bataljon heeft Nederlands personeel dat gebruik maakt van Duitse tanks. Daarmee behoudt Nederland, na de afschaffing van de eigen tankcapaciteit in 2011, de kennis en expertise van het optreden met en tegen tanks.

Nederland en Duitsland intensiveren daarnaast de samenwerking op het gebied van de grondgebonden luchtverdediging, in de vorm van een gezamenlijke expeditionaire Patriot-eenheid alsmede een geïntegreerde eenheid voor de luchtverdediging op de korte afstand. Tevens hebben Nederland en Duitsland op 29 augustus jl. een overeenkomst gesloten waarin zij afspreken de samenwerking uit te breiden naar luchtverdediging op de korte(re) afstand. Deze geïntensiverde samenwerking omvat onder meer de integratie van een Duitse luchtverdedigingseenheid, de *Flugabwehrraketengruppe 61*, in het Defensie Grondgebonden Luchtverdedigingscommando (DGLC).

Ook op marinegebied is de samenwerking met Duitsland intensief. Duitsland zal onder voorwaarden gebruik kunnen maken van het *Joint Support Ship* Zr.Ms. Karel Doorman

voor strategische transporttaken. De Nederlandse kernbemanning van het schip zal in dat geval worden aangevuld met Duits marinepersoneel. Ook de twee Nederlandse *Landing Platform Docks* kunnen hierbij worden betrokken. Als onderdeel van deze samenwerking wordt het Duitse *Seebataillon* geïntegreerd in de Koninklijke Marine. Het *Seebataillon* bestaat uit specialisten op het gebied van bescherming van schepen, boardingoperaties, duikinzet, explosievenopruiming en maritieme verkenning.

Tot slot werken Nederland en Duitsland ook op operationeel gebied nauw samen. Zo levert Nederland samen met Duitsland en onder andere Noorwegen bijdragen aan de *NATO Response Force* en de *Enhanced Forward Presence* in Litouwen.

8.2.3. Frankrijk

Frankrijk is een belangrijke operationele samenwerkingspartner in noordelijk Afrika, waaronder Mali. De 13 Lichte Brigade in is een samenwerking aangegaan met een vergelijkbare Franse brigade voor gezamenlijke trainingen en de kennisuitwisseling over het gemotoriseerd optreden.

8.2.4. Noorwegen

Noorwegen en Nederland werken nauw samen op operationeel gebied. Samen met Duitsland leveren Nederland en Noorwegen bijdragen aan de *NATO Response Force* en de *Enhanced Forward Presence* in Litouwen. Voorts levert Noorwegen net als Nederland een bijdrage aan de *Joint Expeditionary Force* onder leiding van het Verenigd Koninkrijk. Op het gebied van materieelsamenwerking worden gesprekken gevoerd over de F-35 en de vervanging van de onderzeeboten. Ook voert het Korps Mariniers al vele jaren een groot deel van de koudweertraining uit in Noorwegen.

8.2.5. Verenigd Koninkrijk

Nederland werkt met het Verenigd Koninkrijk vooral intensief samen op marinegebied. Sinds 1973 zijn Britse en Nederlandse marinierseenheden geïntegreerd in de UK/NL *Amphibious Force*. Zij maken gebruik van dezelfde doctrines, technieken en tactieken, trainen en oefenen gezamenlijk en kunnen overal ter wereld als eenheid worden ingezet. Daarnaast werken de marines samen op het gebied van opleiding (oppervlakteschepen en onderzeeboten) en onderhoud.

Het Verenigd Koninkrijk heeft voorts het initiatief genomen tot de oprichting van de *Joint Expeditionary Force* (JEF) waaraan naast Nederland ook Denemarken, Estland, Letland, Litouwen en Noorwegen deelnemen. De JEF is een snelle reactiemacht die overal ter wereld inzetbaar moet zijn bij een (humanitaire) crisis. Het wordt een expeditie-eenheid voor snelle inzet, opgebouwd rond Britse eenheden, concepten en voorzieningen. Ook richt de JEF zich op gezamenlijk oefenen en trainen om de interoperabiliteit te verhogen. De JEF staat los van de Navo, EU en andere instellingen, maar is complementair en werkt conform Navo-doctrines en –standaarden. In 2017 worden diverse grote JEF-oefeningen uitgevoerd en worden diverse *political exercises* gehouden. Het streven is dat de JEF in de internationale samenstelling operationeel zal zijn vanaf 2018, waarbij gebruik zal worden gemaakt van (niche)capaciteiten van de genoemde partners.

Om de strategische, tactische en operationele banden met het Verenigd Koninkrijk te bestendigen en waar mogelijk en wenselijk te intensiveren, hebben de minister van Defensie en *Secretary of State for Defence* Fallon op 17 juni jl. in Londen een *Joint Vision Statement* voor het verdiepen van de bilaterale samenwerking getekend. In het najaar van 2017 wordt een actieplan uitgewerkt.

De EU verliest met het vertrek van het Verenigd Koninkrijk een grote militaire speler en een permanent lid van de VN-Veiligheidsraad. Het Verenigd Koninkrijk blijft vanzelfsprekend lid van de Navo, maar de komende tijd zal duidelijk moeten worden wat de gevolgen zijn van de Brexit voor de veiligheidssamenwerking tussen het Verenigd Koninkrijk en de EU, in het bijzonder ten aanzien van de Britse bijdrage aan activiteiten in het kader van het Gemeenschappelijk Veiligheids- en Defensiebeleid. Het Verenigd Koninkrijk heeft laten weten een betrouwbare en actieve veiligheidspartner te willen blijven en streeft een sterke toekomstige relatie in het veiligheidsdomein na. Thans beraden zowel de EU als het Verenigd Koninkrijk zich op mogelijke modellen om deze samenwerking vorm te geven. Belangrijke aandachtspunten hierbij zijn de toekomstige Britse betrokkenheid bij GVDB-missies en -operaties en het gebruik van het Britse operationele hoofdkwartier in Northwood voor de EU antipiraterijmissie Atalanta. De Brits-Nederlandse bilaterale defensiesamenwerking zal naar verwachting onveranderd blijven.

8.2.6. Verenigde Staten

De Verenigde Staten is een belangrijke partner voor onder andere de aanschaf, instandhouding en moderniseringsprogramma's van wapensystemen, zoals vliegtuigen en helikopters. Een element daarvan is de operationele testfase van de F-35 waaraan naast Nederland ook Australië en het Verenigd Koninkrijk deelnemen. Daarnaast heeft een groot deel van de vliegeropleidingen in de Verenigde Staten plaats, wordt er in dit land veel geoefend en is het land een belangrijke bron van kennis bij doctrinevorming en -ontwikkeling.

9. Inzet van de krijgsmacht

9.1. Besluitvorming en aansturing

9.1.1. Informatieplicht regering

Artikel 97, lid 2 van de Grondwet bepaalt dat de regering het oppergezag heeft over de krijgsmacht. Als de regering overweegt de krijgsmacht in te zetten ter handhaving en bevordering van de internationale rechtsorde (de tweede hoofdtaak van Defensie), is artikel 100 van de Grondwet van toepassing. Artikel 100 stelt dat de regering verplicht is de Staten-Generaal vooraf te informeren over "de inzet of het ter beschikking stellen van de krijgsmacht ter handhaving of bevordering van de internationale rechtsorde." Lid 2 van dat artikel bepaalt dat "dwingende redenen", de regering ontslaan van de informatieplicht voorafgaand aan de inzet. Bij "dwingende redenen" kan onder meer worden gedacht aan urgentie en geheimhouding. De informatie dient dan "zo spoedig mogelijk" te worden verstrekt aan de Staten-Generaal.

De regering informeert het parlement over de inzet van de krijgsmacht ter handhaving en bevordering van de internationale rechtsorde aan de hand van het Toetsingskader uit 2014. Het Toetsingskader heeft betrekking op de uitzending van militaire eenheden en dus niet op individuen of kleine groepen militairen. Het Toetsingskader structureert het overleg tussen de regering en het parlement en omvat de volgende aandachtspunten: gronden voor deelneming, politieke aspecten, ontwikkelingssamenwerking, het mandaat, andere deelnemende landen, invloed, de haalbaarheid, veiligheidsrisico's, geschiktheid en beschikbaarheid, duur van de deelneming, gender, samenhang en financiën. Tevens is een vast punt de gevolgen van een operatie voor de gereedheid en geoefendheid van de krijgsmacht. De regering licht deze verschillende aandachtspunten toe, zodat een weloverwogen besluit kan worden genomen over de inzet van de krijgsmacht.

De informatieplicht zoals hierboven beschreven is niet van toepassing op de inzet van de krijgsmacht ter bescherming en verdediging van het eigen en bondgenootschappelijk grondgebied (de eerste hoofdtaak van Defensie). De regering is niet verplicht de Staten-Generaal vooraf te informeren over een dergelijke inzet. Niettemin ligt het in de rede dat de Staten-Generaal, indien mogelijk, ook in het geval van een de inzet van de krijgsmacht ter bescherming en verdediging van het eigen en bondgenootschappelijk grondgebied vooraf zullen worden geïnformeerd. Het Toetsingskader is niet van toepassing op de inzet in het kader van de eerste hoofdtaak. De regering informeert het parlement op grond van de algemene informatieplicht. Een recent voorbeeld van de informatieverstrekking over een inzet in het kader van de eerste hoofdtaak is de brief over de Nederlandse bijdrage aan de vooruitgeschoven Navo-aanwezigheid in Litouwen van 24 maart 2017.

9.1.2. Besluitvormingsprocedure crisisbeheersingsoperaties

Als de regering besluit de deelneming aan een crisisbeheersingsoperatie te onderzoeken, stelt zij de Kamer hiervan op de hoogte met een kennisgeving. Zo voorkomt de regering dat de Kamer dit nieuws uit de krant verneemt. De kennisgeving is in het algemeen kort en weinig concreet. Het is immers de aankondiging van een voorbereidingsfase waarin zoveel mogelijk informatie moet worden verzameld.

Aan de hand van de elementen uit het Toetsingskader beoordeelt de regering of deelneming politiek wenselijk en militair haalbaar is. Op grond van deze beoordeling neemt zij een besluit. De regering informeert de Kamer hierover in een zogenoemde artikel 100-brief, waarin alle bovengenoemde elementen uit het Toetsingskader aan de orde komen.

Gedurende een crisisbeheersingsoperatie is het gebruikelijk het parlement periodiek te informeren over de uitvoering en de resultaten. Meestal gebeurt dat om de zes maanden, maar soms is de frequentie hoger. Op de derde woensdag in mei, ter gelegenheid van de 'beleidsverantwoordingsdag', stuurt de regering het parlement een tussentijdse evaluatie van de Nederlandse bijdragen aan de missies en operaties in het voorafgaande jaar.

Indien tijdens de uitvoering van de operatie de grondslagen van het oorspronkelijke besluit tot inzet veranderen (bijvoorbeeld het mandaat, het inzetgebied, de veiligheidsrisico's), is een nieuw besluit van de regering noodzakelijk om te bepalen of Nederland zijn deelneming wil en kan voortzetten. In dat geval zullen alle hierboven beschreven parlementaire stappen opnieuw worden doorlopen.

Na afloop van een operatie ontvangt het parlement een eindevaluatie waarin de politieke en militaire aspecten van de operatie en de resultaten aan de orde komen. De gebruikelijke termijn hiervoor is uiterlijk zes maanden na afloop van een operatie.

9.1.3. Interne voorbereiding van de besluitvorming

De CDS is verantwoordelijk voor de militaire planning, de voorbereiding, de bevelvoering, de uitvoering en de evaluatie van de Nederlandse deelneming aan een militaire operatie. Deze taken zijn belegd bij de Directie Operaties (DOPS) van de Defensiestaf. Ook de Directie Aansturen Operationele Gereedstelling (DAOG) van de Defensiestaf, de HDB, de HDFC, de DJZ en de MIVD hebben een rol bij de planning en de voorbereiding van operaties. De HDB neemt het voortouw en stelt ten behoeve van de minister een nota op met een eerste appreciatie over de mogelijke deelneming aan een operatie. Vervolgens brengt de CDS een militair advies uit aan de minister over de haalbaarheid van een beoogde Nederlandse militaire bijdrage aan een operatie. Het militair advies is een intern, gerubriceerd document dat niet naar de Kamer gaat. In zijn advies maakt de CDS gebruik van de dreigings- en risicoanalyse van de MIVD en licht hij de maatregelen toe die hij op grond daarvan nodig acht. De MIVD kan daarnaast rechtstreeks, gevraagd en ongevraagd, de minister van advies dienen.

Parallel aan en in samenhang met het politieke besluitvormingstraject dragen de Defensiestaf (primair DOPS met ondersteuning van DAOG) en de MIVD zorg voor de verdere planning en voorbereiding van de Nederlandse deelneming aan een militaire operatie. Op basis van het militair advies, ambtelijk overleg en consultaties met de betrokken bewindslieden stellen de HDB en de Directie Veiligheidsbeleid (DVB) van het ministerie van Buitenlandse Zaken de artikel 100-brief op. Daarbij wordt nauw samengewerkt met de onder andere de CDS, HDFC, DJZ en de MIVD. De HDB en DVB overleggen bij het opstellen van de artikel 100-brief met de ministeries van Algemene Zaken, Veiligheid en Justitie en eventueel andere betrokken departementen. De minister van Buitenlandse Zaken verstuurt de artikel 100-brief, die ook door andere betrokken ministers wordt getekend.

In de voorbereiding van de besluitvorming speelt de hoogambtelijke Stuurgroep Missies en Operaties (SMO) een centrale rol. De SMO is het interdepartementale coördinatiepunt voor de Nederlandse deelneming aan missies en operaties. De SMO komt in beginsel wekelijks op donderdag bijeen om lopende missies en operaties en de eventuele deelneming aan nieuwe missies en operaties te bespreken. In de SMO zijn de ministeries van Algemene Zaken, Buitenlandse Zaken, Defensie en Veiligheid en Justitie vertegenwoordigd. Defensie wordt in dit overlegorgaan vertegenwoordigd door de CDS en de HDB en het ministerie van Buitenlandse Zaken door de Directeur-Generaal Politieke Zaken (DGPZ) en de Directeur-Generaal Internationale Samenwerking (DGIS). Vanuit Algemene Zaken neemt de raadsadviseur voor Buitenlandse Zaken en Defensie deel. Namens het ministerie van Veiligheid en Justitie neemt de Directeur-Generaal Politie deel aan de SMO.

9.1.4. Speciale operaties

Speciale operaties worden gekenmerkt door grote politiek-militaire risico's en de noodzaak tot strikte geheimhouding. Deze operaties worden in het algemeen uitgevoerd door speciale eenheden. Het gaat hierbij om bijzondere inlichtingenverzameling, bijzondere aanhoudingen, aanvallen op geselecteerde doelen, militaire steunverlening aan bondgenoten, evacuatie van landgenoten uit levensbedreigende situaties en internationale terreurbestrijding.

Om verantwoording te kunnen afleggen over speciale operaties, heeft de regering in 2000 besloten tot de instelling van een Ministeriële Kerngroep voor Speciale Operaties (MKSO). De samenstelling van de MKSO wordt per kabinetsperiode in het constituerend beraad bepaald. Ten minste een minister van elke coalitiepartij heeft zitting in de kerngroep. Zo wordt draagvlak voor de besluiten van de MKSO gegarandeerd. De kerngroep bepaalt van geval tot geval welke andere leden van de ministerraad bij de besluitvorming moeten worden betrokken en op welk moment. De raadsadviseur voor Buitenlandse Zaken en Defensie van het ministerie van Algemene Zaken is de secretaris van de MKSO. De ondersteuning is beperkt tot een ambtelijk aanspreekpunt per betrokken ministerie, dat op basis van strikte vertrouwelijkheid functioneert. Voor Defensie is dat de HDB, maar in de regel zijn de CDS en de directeur van de MIVD eveneens betrokken.

Het parlement wordt, overeenkomstig artikel 100 van de Grondwet, zo spoedig mogelijk geïnformeerd over de speciale operaties. Het tijdstip en de wijze waarop dit gebeurt, zijn afhankelijk van de aard van de speciale operatie in kwestie. Waar mogelijk zal het kabinet vooraf informatie verstrekken, maar bij speciale operaties is dit veelal niet mogelijk. In de regel stuurt de minister van Defensie voorafgaand aan een speciale operatie een brief aan de MKSO. Vervolgens zal de MKSO in een vergadering worden ingelicht over de speciale operatie. Als de MKSO heeft ingestemd met de operatie, kan deze onmiddellijk in gang worden gezet.

9.1.5. Aansturing van operaties

De Grondwet bepaalt dat de regering altijd het oppergezag over de krijgsmacht behoudt. De aansturing van operaties wordt uitgevoerd onder de politieke verantwoordelijkheid van de minister van Defensie. De terbeschikkingstelling van Nederlandse militairen aan

een internationale commandant beperkt deze ministeriële verantwoordelijkheid in staatsrechtelijke zin niet. Namens de regering draagt de minister van Defensie verantwoordelijkheid voor de instemming met het operatieplan, de overdracht van de bevelsbevoegdheden en het oordeel dat een operatie binnen de gestelde voorwaarden wordt uitgevoerd.

De CDS behoudt te allen tijde *full command* over de Nederlandse militairen. Dit betekent dat hij de bevoegdheid heeft om de Nederlandse militaire bijdrage aan te passen of zelfs terug te trekken. De Directeur Operaties van de Defensiestaf is namens de CDS belast met de dagelijkse aansturing van de ingezette Nederlandse eenheden en individueel ingezet personeel.

De ministeriële verantwoordelijkheid vraagt om een regelmatige informatievoorziening over de voortgang van operaties. In het ochtendberaad rapporteren de CDS, de HDB en de DCO mondeling de laatste stand van zaken en blikken zij vooruit op de komende dag. Elke woensdag geeft de Directeur Operaties in het ochtendberaad een briefing.

De Directie Operaties beschikt over het Defensie Operatie Centrum (DOC), dat 24 uur per dag de lopende operaties waaraan Nederland deelneemt monitort. Het DOC rapporteert hierover aan de CDS via de Directeur Operaties. Bij calamiteiten registreert het DOC de binnenkomende informatie, informeert het de CDS en ondersteunt het de contacten tussen Defensie en het inzetgebied.

Bij calamiteiten of incidenten wordt de minister direct op de hoogte gesteld door de CDS. Ook de DCO en de HDB kunnen direct contact opnemen met de minister wanneer zij dringende informatie aangaande een lopende missie hebben. Bij grotere incidenten en calamiteiten kan de SG, op aanwijzing van de bewindslieden, uit eigen beweging of op advies van de CDS besluiten tot het bijeenroepen van het departementaal beleidsteam (DBT). Het DBT richt zich op besluiten op het politiek-militaire en strategische niveau, beoordeelt de politieke consequenties, maakt afspraken over externe communicatie en draagt zorg voor de afhandeling van de crisis. Het DBT wordt voorgezeten door de SG. Een DBT kan ook worden geactiveerd bij incidenten en crises die geen betrekking hebben op een lopende missie.

9.2. Inzet in het kader van de bescherming van het Navo-verdragsgebied

9.2.1. Enhanced Forward Presence

Met het oog op de veranderde opstelling van Rusland heeft de Navo militaire maatregelen genomen om de geloofwaardige afschrikking te garanderen, waaronder de oprichting van een vooruitgeschoven aanwezigheid (*Enhanced Forward Presence*) van Navo-strijdkrachten in Estland, Letland, Litouwen en Polen. Dit is een inzet ter bescherming van het Navo-verdragsgebied, de eerste hoofdtaak van Defensie. In deze landen zijn vanaf begin 2017 multinationale *battlegroups* aanwezig. De aanwezigheid van Navo-militairen maakt duidelijk dat een schending van het Navo-verdragsgebied leidt tot de onmiddellijke betrokkenheid van het gehele bondgenootschap. Dit ter geruststelling van de Baltische staten en Polen.

Nederland levert in 2017 ongeveer 270 militairen aan de multinationale *battlegroup* onder leiding van Duitsland die is gelegerd in Rukla, Litouwen. De Nederlandse bijdrage bestaat uit een compagnie, ondersteunende eenheden en stafmedewerkers. Deze Nederlandse bijdrage zal in 2018 worden voortgezet. In totaal omvat de eenheid in Litouwen ruim 1.000 militairen. De *battlegroups* in Estland, Letland en Polen hebben een vergelijkbare omvang en staan onder leiding van respectievelijk Canada, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten.

De Navo-militairen zijn op rotatiebasis aanwezig in de Baltische staten en Polen. De Nederlandse militairen worden voor rotaties van drie tot zes maanden ingezet. De Navo-aanwezigheid blijft zo volledig binnen de kaders van de *NATO Russia Founding Act* uit 1997, waarin afspraken zijn gemaakt over de aanwezigheid van Navo-strijdkrachten op het grondgebied van de voormalige Warschaupactlanden.

De Navo-eenheden zullen in de Baltische staten en Polen met elkaar en de strijdkrachten van het ontvangende land oefenen. Deze oefeningen zijn bedoeld om de lokale bevolking

gerust te stellen en een duidelijk signaal van bondgenootschappelijke solidariteit af te geven. Dit draagt bij tot de afschrikking van Rusland.

Het ligt in de rede dat de bondgenoten de vooruitgeschoven aanwezigheid zullen handhaven zolang Rusland volhardt in de huidige opstelling. In oktober zal de Kamer in de jaarlijkse brief over de Nederlandse bijdragen aan snelle reactiemachten worden geïnformeerd over de details van de Nederlandse bijdrage aan de *battlegroup* in Litouwen in 2018.

9.3. Inzet in het kader van de handhaving en bevordering van de internationale rechtsorde

9.3.1. Strijd tegen ISIS

In Irak en Syrië strijdt een coalitie van meer dan 60 landen onder leiding van de Verenigde Staten tegen de terreurbeweging ISIS. Op 24 september 2014 heeft het kabinet besloten om, naast politieke en humanitaire steun, ook een militaire bijdrage te leveren aan deze strijd. De militaire operatie tegen ISIS, *Operation Inherent Resolve* (OIR), bestaat uit de luchtcampagne enerzijds en capaciteitsopbouw van de Iraakse strijdkrachten en de Koerdische Peshmerga anderzijds. Nederland levert aan beide sporen een bijdrage en heeft daarnaast stafofficieren geplaatst op de verschillende internationale hoofdkwartieren die OIR aansturen.

De Nederlandse bijdrage aan de luchtcampagne bestond initieel uit zes operationele F-16's, twee reservetoestellen en ongeveer 200 militairen. Medio 2015 is Nederland een samenwerkingsverband aangegaan met België. De Nederlandse bijdrage is toen bijgesteld naar vier operationele F-16's en twee reservetoestellen. Nederland en België leveren op rotatiebasis het detachement jachtvliegtuigen en de *force protection* daarvan. Zo heeft de Belgische luchtmacht de Nederlandse F-16's op 1 juli 2016 jl. afgelost en heeft Nederland de *force protection* van de Belgische jachtvliegtuigen op zich genomen. Hiervoor zijn thans ongeveer 35 Nederlandse militairen ingezet. Nederland draagt voorts met specialistische (analyse)capaciteit bij aan het *targeting* proces. Tot slot in 2017 twee keer een KDC-10 tankervliegtuig voor periodes van zes weken ingezet voor brandstofvoorziening van coalitievliegtuigen boven Irak en Oost-Syrië. Ook heeft Nederland voor zes weken een C-130 transportvliegtuig ingezet.

Het kabinet heeft de Kamer in september jl. meegedeeld dat Nederland vanaf januari 2018 opnieuw vier F-16's zal inzetten boven Irak en Oost-Syrië. Het Nederlandse F-16 detachement zal ongeveer 150 militairen omvatten.

Nederland levert met 155 trainers ook een bijdrage aan de capaciteitsopbouw van de Iraakse strijdkrachten en de Koerdische Peshmerga die met ondersteuning van de coalitie tegen ISIS vechten. Verspreid over trainingslocaties in Noord-Irak en Bagdad verzorgt Nederland trainingen in samenwerking met internationale partners. Met de verlengingen van deze bijdrage in 2016 en 2017 is uitgegaan van een flexibelere inzet van de trainingsteams om beter te kunnen voldoen aan de veranderende behoefte die de voortgang van de strijd tegen ISIS met zich meebrengt. Sinds november 2016 levert Nederland tevens samen met België een *Advise and Assist* (A&A)-team dat door de

coalitie geselecteerde lokale eenheden adviseert en ondersteunt bij de voorbereiding, uitvoering en evaluatie van gevechtsacties.

In het parlement is brede steun voor de Nederlandse bijdrage aan de strijd tegen ISIS. Alleen de Socialistische Partij heeft een negatieve grondhouding. Het kabinet heeft in september 2017 aan de Kamer meegedeeld dat het Nederlandse mandaat met een jaar is verlengd tot eind 2018. De Kamer zal de artikel 100-brief over de verlenging van de Nederlandse bijdragen aan de strijd tegen ISIS naar verwachting eind oktober of begin november behandelen.

9.3.2. Resolute Support

Nederland is sinds 2002 betrokken bij de diverse missies in Afghanistan. Sinds 1 januari 2015 levert Nederland een bijdrage aan *Resolute Support* (RS). Deze Navo-missie is gericht op het trainen, adviseren en assisteren van de Afghaanse veiligheidstroepen (*Afghan National Defence and Security Forces*, ANDSF), zodat deze op de langere termijn de veiligheid kunnen handhaven in het land.

De ANDSF is per 1 januari 2015 zelf verantwoordelijk voor de veiligheid van Afghanistan. RS ondersteunt de ANDSF in Kaboel en in verschillende plaatsen verspreid over het land (het zogenoemde *hub and spoke* model). Het was initieel de bedoeling dat deze eerste fase van RS een jaar zou duren en dat de ANDSF vanaf 1 januari 2016 alleen in Kaboel zouden worden ondersteund (fase twee). In het licht van de verslechterde veiligheidssituatie in Afghanistan besloten de Navo-landen tijdens de Top in Warschau in juli 2016 de eerste fase te verlengen, omdat de ANDSF nog niet het gewenste niveau hebben bereikt en daarom niet in staat zijn de veiligheid zelfstandig te garanderen. Of, en zo ja wanneer, de tweede fase van RS begint, is thans nog niet duidelijk.

Nederland levert thans in totaal ongeveer 100 militairen aan de *Resolute Support* missie. Ongeveer 70 militairen maken deel uit van het *Train, Advice, Assist Command* (TAAC)-North onder leiding van Duitsland in Mazar-e-Sharif. De Nederlandse bijdrage aan TAAC-North omvat ongeveer tien adviseurs, ongeveer dertig militairen voor de multinationale transport- en beveiligingseenheid die onder leiding van Nederland staat en ongeveer twintig militairen voor de geïntegreerde Duitse zorgstructuur. Na een verzoek van de *Deputy Supreme Allied Commander Europe* (DSACEUR) in april 2017 heeft Nederland voorts een chirurgisch team van zeven personen aangeboden. Het *National Support Element* (NSE) in Mazar-e-Sharif en Kaboel bestaat uit ongeveer twintig militairen. Tot slot zijn stafofficieren werkzaam in het TAAC-North hoofdkwartier in Mazar-e-Sharif en in het *Resolute Support* hoofdkwartier in Kaboel. Naast de militaire bijdrage aan *Resolute Support* zijn enkele medewerkers van de MIVD en de KMar ontplooid voor nationale taken. Het mandaat voor de huidige Nederlandse bijdrage loopt tot en met 31 december 2018.

9.3.3. MINUSMA

Nederland levert sinds 2014 een bijdrage aan de VN-missie in Mali, MINUSMA (*United Nations Multidimensional Integrated Stabilisation Mission in Mali*). Het kabinet besloot tot deelneming aan MINUSMA om instabiliteit in de nabijheid van Europa te voorkomen, terrorisme en grensoverschrijdende criminaliteit tegen te gaan, solidariteit met de bevolking van Mali te tonen en economisch perspectief te scheppen.

De Nederlandse bijdrage heeft tot (hoofd)doel de missie van inlichtingen te voorzien. Dit was vernieuwend, omdat de VN niet is gewend aan het werken op basis van inlichtingen. Deze werkwijze heeft dan ook deels het karakter van een 'pilot', waaruit de VN belangrijke conclusies trekt voor de toepassing in andere missies.

De Nederlandse bijdrage bestond aanvankelijk uit drie hoofdmodules die als voornaamste taak hadden om informatie te verzamelen (een inlichtingencompagnie, speciale eenheden en een helikopterdetachement). Deze bijdrage is vanaf 2016 stapsgewijs afgebouwd. Duitsland levert thans de inlichtingencompagnie (vanaf medio 2016) en het helikopterdetachement (vanaf begin 2017). Duitsland heeft Nederland afgelost, omdat de grens van het Nederlandse voortzettingsvermogen voor deze modules was bereikt. Inlichtingenpersoneel is schaars en de inzet in Mali ging ten koste van de ondersteuning van andere eenheden en missies. Wat het helikopterdetachement betreft, was vooral de geoefendheid van de helikopterbemanningen een knelpunt. De inzet in Mali (en ook in voorgaande missies, vooral Afghanistan) heeft geleid tot een achterstand in training. Deze achterstand had in 2016 een punt bereikt waarop voortzetting van de inzet in 2017 niet langer verantwoord werd geacht.

De Nederlandse bijdrage aan MINUSMA bestaat in 2017 uit 350 militairen. Nederland levert ongeveer 170 langeafstandsverkenneren (van de 11 Luchtmobiele Brigade) en ongeveer 145 militairen in ondersteunende functies. Daarnaast levert ons land ongeveer 15 militairen aan de politietak van de missie, UNPOL, en ongeveer 20 stafofficieren aan de militaire staf van MINUSMA. De Nederlandse bijdrage zal in 2018 worden teruggebracht naar in totaal ongeveer 250 militairen. Omdat het beheer van kamp Castor wordt overgedragen aan Duitsland, zijn er minder militairen in ondersteunende functies nodig. Voorts zijn de Duitse helikopters nu volledig operationeel, waardoor de extra middelen waarmee de langeafstandsverkenneren waren uitgerust niet meer nodig zijn.

Het kabinet heeft in september 2017 aan de Kamer meegedeeld dat het Nederlandse mandaat met een jaar is verlengd tot eind 2018. Parlementaire behandeling van de verlenging van het mandaat zal waarschijnlijk plaatsvinden in oktober a.s. De missie in Mali werd tot nu toe door een meerderheid van de fracties in de Tweede Kamer gesteund. De SP en de PVV steunden de missie niet.

9.3.4. UNMISS

Nederland levert sinds de oprichting in 2011 een bijdrage aan de *United Nations Mission in South Sudan* (UNMISS). De Nederlandse bijdrage bestaat in 2017 uit zes stafofficieren voor het hoofdkwartier in Juba. De stafofficieren leveren expertise op het gebied van *air operations*, civiel-militaire samenwerking, inlichtingen, juridische zaken, logistiek en operaties.

Nederland leverde voorheen ook *Individual Police Officers* (IPO's). Deze bijdrage is echter sinds december 2015 opgeschort, omdat de VN niet in staat bleek te voldoen aan de eigen (en Nederlandse) voorwaarden op het gebied van medische ondersteuning op bepaalde locaties buiten Juba. Het Nederlandse mandaat loopt tot en met 28 februari 2018.

9.3.5. Vessel Protection Detachments

Sinds 2011 worden *Vessel Protection Detachments* (VPD's) ingezet ter bescherming van Nederlandse koopvaardij schepen in het risicogebied nabij Somalië. Een VPD omvat elf mariniers. Per jaar worden tussen de 40 en 50 VPD's ingezet.

Sinds 2012 is het aantal geregistreerde kapingen (en pogingen daartoe) van koopvaardij schepen door Somalische piraten sterk afgenomen. Niettemin zijn in het najaar van 2016 en 2017 weer schepen gekaapt. Deze kapingen werden allemaal na korte tijd zonder gewonden tot een goed einde gebracht. De incidenten tonen aan dat de zelfbeschermingsmaatregelen en de internationale inzet tegen piraterij effectief zijn en worden niet opgevat als kentering in de dalende trend.

Een groot aantal landen (o.a. België, Denemarken, Duitsland, Noorwegen, Frankrijk, Italië) staat de inzet van gewapende particuliere beveiligers onder strikte voorwaarden toe. Het kabinet heeft in december 2015 besloten het geweldsmonopolie bij de krijgsmacht te houden, en geen private beveiligers in te zetten (Kamerstuk 32706 Nr. 74). De Kamerleden Ten Broeke (VVD) en Knops (CDA) hebben in juni 2016 een voorstel van wet ter bescherming van de koopvaardij ingediend (Kamerstuk 34 558 Nr. 3). Deze wetgeving is in voorbereiding. Er worden thans regels opgesteld voor het gebruik en de certificering van private beveiligingsbedrijven.

9.3.6. Piraterijbestrijding

Sinds 2009 levert Nederland een bijdrage aan piraterijbestrijdingsoperaties rond de Hoorn van Afrika, waaronder Navo-operatie *Ocean Shield* en de EU-operatie *Atalanta*. De bijdrage aan *Ocean Shield* is eind 2014 beëindigd. Het mandaat van operatie *Atalanta* bestaat uit het beschermen van voedseltransporten van het *World Food Programme*, het beschermen van kwetsbare schepen en de afschrikking en bestrijding van piraterij en gewapende overvallen op zee. *Atalanta* ondersteunt tevens de regionale capaciteitsopbouw en past daarmee in de geïntegreerde benadering van de EU, die is gericht op het vergroten van stabiliteit en veiligheid in de Hoorn van Afrika. Het EU-mandaat van operatie *Atalanta* loopt tot december 2018. Nederland levert van 11 september tot 19 november 2017 het *Landing Platform Dock* Zr.Ms. Rotterdam aan *Atalanta*. Het schip is uitgerust met een versterkt mariniersdetachement, een boordhelikopter en een Zweeds detachement met gevechtsvaartuigen.

9.3.7. Kleine missies

Nederlandse militaire eenheden, individuele militairen en civiele experts zijn in 22 verschillende missies en operaties ingezet. Het accent van deze inzet ligt op versterking van veiligheidsstructuren op de Balkan, de bestrijding van terrorisme, de bevordering van het Midden-Oosten Vredesproces, capaciteitsopbouw en vredeshandhaving in Afrika en Azië.

Missies in de Westelijke Balkan

Nederland en Europa hebben vanwege de geografische nabijheid en de geopolitieke relaties een direct belang bij de stabiliteit in de Westelijke Balkan. Sinds de oorlogen in het voormalig Joegoslavië spant de internationale gemeenschap zich hiervoor in met diplomatie, ontwikkelingssamenwerking en militaire middelen. Nederland levert een KMar-functionaris aan de *European Union Rule of Law Mission in Kosovo* (EULEX). EULEX

heeft tot doel het bestuur, de politie, justitie en de douane van Kosovo te ondersteunen en het democratiseringsproces in de regio te ondersteunen. De Nederlandse bijdragen aan EUFOR Althea in Bosnië en Herzegovina en KFOR in Kosovo zijn begin 2017 beëindigd.

Missies in het Midden Oosten

De Nederlandse inzet in het Midden-Oosten is erop gericht om, in het kader van de bevordering van de internationale rechtsorde, een bijdrage te leveren aan het de-escaleren van de situatie in de regio. Nederlandse militairen zijn thans in de volgende operaties ingezet:

- *EU Border Assistance Mission (EUBAM) Rafah*: EUBAM Rafah heeft als taak de grensbewaking van het *Rafah Crossing Point* door de Palestijnse Autoriteit te monitoren en te begeleiden. Sinds de machtsovername door Hamas in de Gaza-strook is de missie niet meer operationeel. Nederland heeft drie militairen *stand-by* staan voor deze EU-missie.
- *United Nations Disengagement Observer Force (UNDOF)*: UNDOF ziet toe op de *area of separation* tussen Israël en Syrië. Nederland levert twee liaisonofficieren, waarvan een actief is aan de Israëlische zijde en een aan de Syrische zijde van dit gebied.
- *United Nations Interim Force in Lebanon (UNIFIL)*: UNIFIL ondersteunt de Libanese strijdkrachten om de veiligheid in de regio te garanderen. Nederland levert een *gender* adviseur aan het hoofdkwartier van UNIFIL in Naqoura.
- *United Nations Truce Supervision Organization (UNTSO)*: UNTSO ziet toe op de bestandsafspraken tussen Israël en Syrië en Israël en Libanon. Nederland levert twaalf officieren voor het hoofdkwartier in Jeruzalem en de verschillende waarnemersgroepen.
- *United States Security Coordinator (USSC)*: USSC is gericht op de training van het leiderschap van de Palestijnse veiligheidseenheden. Nederland levert vijf militairen aan deze missie. Twee Nederlandse militairen zijn belast zijn met opleiding en training van leden van de Palestijnse veiligheidsdiensten. De andere drie militairen zijn werkzaam bij de staf in het Amerikaanse consulaat-generaal in Jeruzalem.

Missies in Afrika

Instabiliteit in Afrika (vooral Noord-Afrika, de Sahel en de Hoorn van Afrika) leidt tot fysieke en economische veiligheidsrisico's voor Europa. De regionale problematiek in regio's zoals de Sahel, met problemen als irreguliere migratie, transnationale criminaliteit en terrorisme, vraagt om een regionale geïntegreerde aanpak. Nederlandse militairen zijn thans in de volgende operaties ingezet:

- *African Contingency and Training Assistance (ACOTA)*: het ACOTA-programma is gestart in 2003 door het Amerikaanse *State Department*. Het doel van ACOTA is het vergroten van de capaciteiten van Afrikaanse landen die bereid zijn bij te dragen aan vredesmissies, zodat de vredesmissies hun mandaat effectiever kunnen uitvoeren. ACOTA realiseert dit doel door het trainen van vredestroepen in deze landen. Nederland levert afhankelijk van de behoefte enkele militairen aan ACOTA-programma's. In 2017 leverde Nederland personeel voor de programma's

in Burkina Faso, Benin, Niger en Oeganda. Het convenant tussen Nederland en de Verenigde Staten inzake ACOTA wordt in september of oktober 2017 verlengd.

- *European Union Border Assistance Mission (EUBAM) Libië*: EUBAM Libië is gericht op het in kaart brengen van de Libische capaciteit op het gebied van de bestrijding van mensensmokkel. Nederland levert een KMar-functionaris met expertise over mensensmokkel aan deze civiele EU-missie.
- *European Union Training Mission (EUTM) Mali*: EUTM Mali heeft als doel de capaciteit van operationele eenheden en de hervorming van de commandostructuur van het Malinese leger te bevorderen. De missie wordt sinds juli 2016 geleid door België. Nederland levert een staffunctionaris, werkzaam binnen het Belgische contingent dat zorg draagt voor de beveiliging. Het Belgische contingent wordt in januari 2018 teruggetrokken uit de missie. De Nederlandse bijdrage aan EUTM Mali eindigt dan ook.
- *European Union Training Mission (EUTM) Somalië*: EUTM Somalië draagt bij tot de opbouw van een effectieve veiligheidssector. De hoofdtaak van de missie is het trainen van Somalische veiligheidstroepen. Nederland levert zes militairen aan deze missie: drie stafmedewerkers, een trainer, een financieel adviseur en een logistiek adviseur.

10. Nationale taken, terrorismebestrijding, migratie en cyber

10.1. Nationale taken

Nationale inzet is een van de drie hoofdtaken van Defensie. Defensie ondersteunt de civiele autoriteiten dagelijks bij het handhaven van de nationale veiligheid. Defensie is steeds meer een structurele veiligheidspartner naast de brandweer, politie, geneeskundige hulpverlening en gemeenten. Voor Defensie zijn de nationale taken van groot belang: het draagvlak voor de krijgsmacht blijkt vooral te worden bevorderd door nationale inzet.

Defensie, vooral de KMar, voert structureel een aantal taken uit voor civiele overheden, zoals de grensbewaking op de luchthavens. Andere structurele taken zijn onder meer de explosievenopruiming door de Explosieven Opruimingsdienst Defensie (EOD), luchtruimbewaking, de militaire bijzondere bijstandseenheden in het kader van terrorismebestrijding en het Calamiteitenhospitaal. Defensie levert in dit kader ook een bijdrage aan de Kustwacht Nederland en de Kustwacht voor de delen van het Koninkrijk in het Caribisch Gebied.

Naast de structurele taken kan op verzoek van civiele instanties ook incidenteel ondersteuning worden geleverd in de vorm van militaire bijstand (op grond van de Politiewet of de Wet Veiligheidsregio's) of steunverlening in het openbaar belang. In beginsel staat de gehele krijgsmacht hiervoor ter beschikking. De inzet van militaire capaciteiten heeft in principe plaats op basis van beschikbaarheid van de gevraagde middelen. Daarnaast heeft Defensie altijd een deel van de militaire capaciteiten 24 uur per dag, zeven dagen per week gegarandeerd beschikbaar, zoals een detachement van 3.000 militairen voor rampenbestrijding, teams van de EOD, geneeskundige hulpposten, een noodhospitaal, kleine onbemande vliegtuigjes en capaciteit voor de bestrijding van chemische, biologische, radiologische of nucleaire besmetting (CBRN).

Militaire bijstand of steunverlening kan worden toegekend in de volgende vijf situaties:

- Militaire bijstand bij een ramp of bij ernstige vrees voor het ontstaan van een ramp op basis van de Wet Veiligheidsregio's;
- Militaire bijstand ter ondersteuning van het handhaven van de openbare orde op basis van de Politiewet;
- Militaire bijstand voor de strafrechtelijke handhaving van de rechtsorde op basis van de Politiewet;
- Militaire bijstand aan justitiële autoriteiten in geval van terroristische acties en zware misdrijven, eveneens op grond van de Politiewet;
- Militaire steunverlening in het openbare belang op basis van de regeling Steunverlening Openbaar Belang 2004.

Defensie beschikt over unieke en veelal schaarse kennis, ervaring en capaciteiten die civiel niet, of alleen tegen hoge kosten zijn te verwerven. Daarnaast is de operationele ervaring van Defensie niet civiel te verkrijgen. Inzet van de krijgsmacht ter ondersteuning van civiele autoriteiten is dus een financieel en operationeel aantrekkelijke optie. Het aantal inzetten van Defensie in bijstand aan civiele autoriteiten neemt ieder jaar gestaag toe. Defensie past zich aan om die groeiende vraag te accommoderen.

Voorts wil Defensie de civiel-militaire samenwerking verder versterken op het gebied van opleiden, oefenen en trainen, netwerkcentrisch werken, gezamenlijke *research and development* en het ondersteunen met kennis, expertise en geavanceerde middelen in onderzoekszaken. Daartoe heeft Defensie initiatieven genomen samen met de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) van het ministerie van Veiligheid en Justitie.

10.2. Besluitvorming bij nationale inzet

De inzet van defensiemiddelen voor nationale taken, militaire bijstand of steun geschiedt altijd onder gezag en op verzoek van civiele autoriteiten. Defensie is daarbij complementair aan de ingezette civiele middelen.

Een aanvraag voor bijstand of steunverlening komt binnen bij het Defensie Operatiecentrum van de DOPS. In alle gevallen wordt overlegd met de Directeur Juridische Zaken (DJZ). Het verlenen van toestemming voor militaire bijstand is de bevoegdheid van de minister van Veiligheid en Justitie. De minister van Veiligheid en Justitie bepaalt met de minister van Defensie op welke wijze bijstand wordt verleend. De bevoegdheden van de minister van Defensie zijn gemandateerd aan de secretaris-generaal. Deze bevoegdheid is, afhankelijk van het soort verzoek, (door)gemandateerd aan de CDS of de DJZ. Indien sprake is van een verzoek op grond van de Politiewet om militaire bijstand aan de politie door de KMar geldt het mandaat van de secretaris-generaal. Indien sprake is van een verzoek om militaire bijstand aan de politie door 'groen' defensiepersoneel geldt het mandaat van DJZ. In alle andere gevallen ligt het mandaat bij de CDS.

Het verlenen van toestemming voor militaire steunverlening is een interne defensieaangelegenheid. De minister wordt door de secretaris-generaal geïnformeerd over verzoeken tot steunverlening of bijstand en op de hoogte gehouden van de voortgang en beëindiging van de inzet. De besluitvormingsprocedure kan snel worden doorlopen. Zo wordt verzekerd dat Defensie adequaat kan reageren op bijstands- en steunverleningsverzoeken. Functionarissen van de Sectie Nationale Operaties (DOPS) en van de DJZ zijn 24/7 beschikbaar.

In de catalogus Civiel-Militaire Samenwerking, die bekend is gesteld aan alle veiligheidsregio's, burgemeesters en Officieren van Justitie in Nederland, zijn de afspraken en procedures voor militaire steunverlening beschreven. Inmiddels zijn overeenkomsten (per convenant) getroffen die voor bepaalde gevallen de besluitvorming nog verder stroomlijnen en snelle inzet van defensiemiddelen ten behoeve van civiele autoriteiten vergemakkelijken.

Nationale inzet wordt gefinancierd vanuit het fonds 'Financiering Nationale Inzet Krijgsmacht' van €3,5 miljoen dat op de Defensiebegroting staat en is aangevuld met bijdragen van de ministeries van Veiligheid en Justitie, Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

10.3. Interdepartementale crisisbeheersing

Bij nationale calamiteiten en crises wordt door het ministerie van Veiligheid en Justitie de Interdepartementale Commissie Crisisbeheersing (ICCB) bijeengeroepen. In de ICCB zijn

de meest betrokken departementen vertegenwoordigd op hoog ambtelijk niveau (directeur-generaal of secretaris-generaal). Tevens wordt bij het Nationaal Crisiscentrum (NCC) van het ministerie van Veiligheid en Justitie een ambtelijk adviesteam bijeengeroepen, van waaruit (de leden van) de ICCB voorzien worden van informatie, opties en aanbevelingen. De DOPS en de DJZ vertegenwoordigen Defensie in het ambtelijk adviesteam. Indien de secretaris-generaal niet zelf deelneemt aan de ICCB laat hij zich afhankelijk van het onderwerp- en de omstandigheden vervangen. Is de crisis van dien aard dat overleg of beslissingen moeten volgen op ministerieel niveau, dan wordt de Ministeriële Commissie Crisisbeheersing (MCCB) bijeengeroepen. De secretaris-generaal of de DJZ adviseert de minister voor diens inbreng in het MCCB.

10.4. Terrorismebestrijding

Defensie werkt in het kader van de terrorismebestrijding nauw samen met verschillende departementen. De Nationale Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid is leidend. De Defensie-inspanning op het gebied van terrorismebestrijding omvat meerdere activiteiten.

In het buitenland zet Nederland primair speciale eenheden in om terrorisme aan te pakken. Deze taak is belegd bij het Korps Commandotroepen en de *Netherlands Maritime Special Operations Forces* (NLMARSOF). De binnenlandse terrorismebestrijding is een gedeelde verantwoordelijkheid van de politie en Defensie die is belegd bij de Dienst Speciale Interventies (DSI). Defensie levert het merendeel van het personeel van de DSI, te weten eenheden van de KMar (Brigade Speciale Beveiligingsopdrachten), een squadron van het Korps Mariniers en medewerkers van het Korps Commandotroepen. Na de aanslagen in Parijs in november 2015 is de omvang van de DSI verdubbeld. Daarnaast heeft de KMar zes pelotons hoog risico beveiliging opgericht.

Bij het voorkomen van terrorisme spelen de inlichtingendiensten een belangrijke rol. De AIVD en de MIVD werken op dit gebied nauw samen. Beide diensten leveren periodiek een bijdrage aan het Dreigingsbeeld Terrorismen Nederland dat wordt opgesteld door de NCTV.

10.5. Migratie

Defensie ontplooit zowel nationaal als internationaal activiteiten op het gebied van migratie. De internationale activiteiten geschieden onder gezag van het EU-grensbewakingsagentschap Frontex of de Navo. Nationaal zet Defensie personeel in voor de grensbewaking onder het gezag het ministerie van Veiligheid en Justitie. De belangrijkste defensieactiviteiten op het gebied van migratie zijn:

- Logistieke ondersteuning van gemeenten bij het inrichten van opvanglocaties;
- Mobiel Toezicht Veiligheid door de KMar;
- Identificatie en registratie van asielzoekers door de KMar;
- Inzet van *Border Security Teams* op Chios en tijdelijk op Lesbos;
- Inzet van marineschepen in de Middellandse Zee, zowel in het gebied Turkije/Griekenland als ook ter ondersteuning van opleiding van de Libische Kustwacht.

Tijdens de migratiecrisis in 2015 zijn overlegorganen opgericht om de interdepartementale samenwerking op het gebied van migratie te versterken. Voorts is de Ministeriële Commissie Migratie (MCM) ingesteld, waarin de minister van Defensie zitting heeft. De MCM heeft de Taskforce (TF) Migratie als voorportaal. Hierin zijn alle betrokken ministeries op het niveau van directeur-generaal vertegenwoordigd. De TF Migratie wordt in de regel bijgewoond door de Hoofddirecteur Beleid.

Naast de TF Migratie/MCM-structuur, heeft de minister-president de crisisstructuur (MCCB en ICCB) geactiveerd voor het beheersen van het migratieprobleem. De crisisstructuur richt zich op de korte termijn, terwijl de TF Migratie/MCM-structuur zich toelegt op de aanpak van de migratieproblematiek op de lange termijn.

10.6. Kustwacht Nederland

De Nederlandse Kustwacht is een civiele netwerkorganisatie (de kernorganisatie omvat slechts 52 personen). De Minister van Infrastructuur en Milieu is verantwoordelijk voor de coördinatie van het kustwachtbeleid. Defensie is verantwoordelijk voor het opstellen en het uitvoeren van het activiteitenplan (het 'beheer'). Daartoe worden toegewezen personen en eigen defensiepersoneel ingezet. Deze verantwoordelijkheden zijn belegd bij de marine. De andere betrokken ministeries zijn Economische Zaken, Financiën en Veiligheid en Justitie.

De Kustwacht levert een bijdrage aan het verantwoord gebruik van de Noordzee en de veiligheid op zee in het algemeen. De Kustwacht ziet toe op de naleving van (inter)nationale wetgeving en verplichtingen, zoals visserijwetgeving en grensbewaking. Daarnaast heeft de Kustwacht dienstverlenende taken, zoals vaarwegmarkering en sleep hulp voor schepen in nood. De Kustwacht voert *search and rescue* taken uit op de ruime binnenwateren (de Waddenzee, het IJsselmeer en de Zeeuwse stromen). De Kustwacht is tevens actief op het gebied van maritieme veiligheid. Zo levert de Kustwacht bijdragen aan het voorkomen van aanslagen in het maritieme domein door informatie te verzamelen en te analyseren in het Kustwachtcentrum te Den Helder.

De Nederlandse Kustwacht beschikt over beperkte middelen voor de Noordzee, te weten drie schepen, een *search and rescue* helikopter, twee patrouillevliegtuigen (beheerd door de Luchtmacht) en radars langs de Nederlandse kust.

De Kustwacht wordt thans gemoderniseerd. Het Kustwachtcentrum zal worden vervangen door een Maritiem Operatie Centrum (MOC). In dit centrum zal de informatiedeling met andere diensten (douane, KMar en politie) en crisisbeheersingscentra worden verbeterd. Defensie financiert 16,6 procent van dit MOC.

De ministeries van Infrastructuur en Milieu, Defensie, Economische Zaken, Financiën en Veiligheid en Justitie maken gebruik van de diensten van de Kustwacht. Deze ministeries financieren de Kustwacht gezamenlijk op basis van een verdeelsleutel. De financiële middelen van de Kustwacht staan op de Defensiebegroting.

10.7. Koninkrijkstaken in het Caribisch gebied

10.7.1. Taken in het Caribisch gebied

De verdediging van de onafhankelijkheid en territoriale integriteit van de vier landen van het Koninkrijk is een Koninkrijksaangelegenheid. De Koninkrijksregering behartigt de externe verdediging van Aruba, Curaçao en St. Maarten. De Gouverneurs van Aruba, Curaçao en St. Maarten kunnen als vertegenwoordigers van de Koninkrijksregering over de krijgsmacht beschikken. Zij oefenen hun bevoegdheden over de krijgsmacht slechts uit na instemming van de Rijksministerraad of van de minister van Defensie als vertegenwoordiger van deze Raad, behalve in het geval van inzet bij calamiteiten, zoals orkanen. De grondslag voor militaire bijstand zoals hierboven bedoeld is een Koninklijk Besluit uit 1987.

Op Bonaire, St. Eustatius en Saba (de BES-eilanden) kunnen militairen worden ingezet onder gezag van de procureur-generaal (strafrechtelijke handhaving van de rechtsorde) of de gezaghebber (openbare orde handhaving) op grond van de Veiligheidswet BES.

De Commandant der Zeemacht in het Caribisch gebied (CZMCARIB) is belast met het uitvoeren van de drie hoofdtaken van Defensie in het Caribisch gebied. De Commandant beschikt daartoe over een hoofdkwartier met een staf, drie kazernes, en een aantal operationele eenheden, waaronder een stationsschip (meestal een fregat of een *ocean-going patrol vessel*) met boordhelikopter (de NH-90), een marinierscompagnie op Aruba, een infanteriecompagnie op Curaçao, een transportschip, de Arubaanse milite en de Curaçaose milite. Ook op Sint Maarten is sinds enkele jaren een permanente militaire presentie, in de vorm van een detachement mariniers.

In het kader van de bevordering van de internationale rechtsorde levert CZMCARIB een bijdrage aan de veiligheid en stabiliteit in de regio, bijvoorbeeld door internationale samenwerking bij drugsbestrijding. In het kader van de ondersteuning van de civiele autoriteiten levert CZMCARIB militaire bijstand en steunverlening aan Aruba, Curaçao en St. Maarten evenals aan de BES-eilanden (Bonaire, Sint Eustatius, en Saba) in geval van een orkaanpassage ('zachte' bijstand) of in het kader van openbare orde en veiligheid of rechtshandhaving ('harde' bijstand).

De taken van de krijgsmacht zijn niet veranderd als gevolg van de herschikking in 2010 van de staatkundige verhoudingen binnen het Koninkrijk, met uitzondering van die van de KMar. Sinds 2010 vervult de KMar op grond van de BES-wetgeving zelfstandige taken op de BES-eilanden die vrijwel gelijk zijn aan de taken in Nederland.

In het licht van de zorgwekkende situatie in Venezuela houdt Defensie rekening met diverse scenario's waarin een toestroom van migranten naar Aruba, Bonaire en Curaçao op gang komt en verzoeken om bijstand worden gedaan. Voorts houdt Defensie er rekening mee dat ondersteuning moet worden geleverd als de regering besluit Nederlanders uit Venezuela te evacueren. Er zijn interdepartementale werkgroepen ingericht om in overleg met de andere landen voorbereidingen te treffen voor deze scenario's.

10.7.2. Inzet KMar in het Caribisch gebied

De KMar is in het Caribisch gebied ingezet voor verschillende taken. Een brigade van de KMar is belast met de politietaken in het Caribisch gebied en verleent assistentie aan de

lokale politiekorpsen. Tevens vervult deze brigade de Criminele Inlichtingendienst (CID)-functie voor de Kustwacht in het Caribisch gebied.

Een tweede KMarbrigade is verantwoordelijk voor de grensbewaking en politietaken op de luchthaven van Bonaire, St. Eustatius en Saba. De taken op de BES-eilanden worden uitgevoerd door Nederlands en lokaal personeel.

Een flexibel inzetbare pool is belast met de uitvoering van taken ter ondersteuning van de lokale autoriteiten van Curaçao en St. Maarten op het gebied van grens- en vreemdelingentoezicht, drugscontroles en de bestrijding van drugs-, geweld- en migratiecriminaliteit.

10.7.3. De Kustwacht in het Caribisch gebied

De Kustwacht voor het Koninkrijk der Nederlanden in het Caribisch Gebied is een samenwerkingsverband tussen de vier landen van het Koninkrijk. De Kustwacht is een civiele organisatie onder gezag van de justitiële autoriteiten van de landen van het Koninkrijk. Defensie beheert de Kustwacht in het Caribisch gebied. Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties is budgetverantwoordelijk.

De Kustwacht heeft drie soorten taken:

- Opsporingstaken (vooral drugsbestrijding, bestrijding illegale immigratie en maritieme grensbewaking);
- Toezichhoudende taken (scheepvaart, visserij, milieu);
- Dienstverlenende taken (*search and rescue*, rampenbestrijding).

De Kustwacht beschikt over eigen middelen, waaronder vaartuigen, twee vliegtuigen en twee helikopters. Het personeel van de Kustwacht is afkomstig van alle vier de landen van het Koninkrijk. Defensie ondersteunt de Kustwacht met personeel en middelen, waaronder het stationsschip met boordhelikopter.

De inspanningen van de Kustwacht zijn vooral gericht op drugsbestrijding, waarbij de Kustwacht intensief samenwerkt met andere partners in de regio. De CMZCARIB is tevens Directeur Kustwacht en commandant van de *Commander Task Group* (CTG) 4.4 van de Amerikaanse *Joint Interagency Task Force South*.

10.7.4. Financiering van de taken in het Caribisch gebied

De financiering van de taken van Defensie in het Caribisch gebied is verdeeld over diverse begrotingen.

- Het gereedstellen van eenheden in het Caribisch gebied, zoals de schepen, infanterie-eenheden en de KMar-brigades is, net zoals in Nederland, onderdeel van de Defensiebegroting.
- 'Harde' bijstand wordt gefinancierd uit het budget Financiering Nationale Inzet Krijgsmacht (FNIK) op de Defensiebegroting. Wanneer er sprake is van 'zachte' bijstand, zoekt Defensie financiering buiten de begroting, zoals uit het Noodhulpfonds van het Ministerie van Buitenlandse Zaken of de algemene middelen. Ook in het geval van hulpverlening in de regio bij natuurgeweld wordt

voor de financiering beroep gedaan op het ministerie van Buitenlandse Zaken, conform het raamconvenant humanitaire hulpverlening tussen BZ en Defensie.

- De flexibele pool van de KMar in het Caribisch gebied en de Kustwacht Caribisch gebied werden tot 2017 gefinancierd vanuit de begroting van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Daar maakten beide onderwerpen deel uit van de 'waarborgfunctie' die toeziet op de Koninkrijksverantwoordelijkheid voor rechtszekerheid, deugdelijk bestuur en bescherming van mensenrechten. In het regeerakkoord is besloten dat het Nederlandse deel van de financiering van de Kustwacht Caribisch gebied met ingang van 2018 zal worden overgeheveld naar de defensiebegroting. Het regeerakkoord bevat geen tekst over de financiering van de flexibele pool van de KMar.

In de Rijkswet Kustwacht is bepaald dat de landen van het Koninkrijk financiële middelen bijdragen ten behoeve van de Kustwacht. De verdeelsleutel hierbij is als volgt: Nederland 69 procent, Aruba 11 procent, Curaçao 16 procent en Sint Maarten 4 procent. De inzet van defensiemiddelen wordt niet concreet toegerekend, maar komt van de defensiebegroting.

10.8. Cyber

Sinds 2012 bouwt Defensie actief aan capaciteiten in het cyberdomein. In de eerste Defensie Cyber Strategie van 2012 staat dat Defensie defensieve en offensieve capaciteiten ontwikkelt en actief is op inlichtingenterrein. In 2015 is rechtshandhaving in het cyberdomein als taak toegevoegd.

Defensieve cyberactiviteiten betreffen de bescherming van de interne bedrijfsvoering in vredetijd en de commandovoerings-, wapen- en sensorsystemen tijdens oefening en inzet. Defensie is sterk afhankelijk van informatiesystemen om de inzetbaarheid van de krijgsmacht te garanderen. Het Joint IV Commando (JIVC) is primair verantwoordelijk voor de defensieve cyberactiviteiten. Het JIVC houdt Defensie digitaal weerbaar door netwerken en systemen veilig in te richten en waar nodig af te schermen, kwetsbaarheden in de eigen netwerken en systemen te identificeren en weg te nemen en netwerken en systemen te monitoren om afwijkingen te kunnen herkennen, zodat gepaste maatregelen getroffen kunnen worden.

Het Defensie Cyber Commando (DCC) is verantwoordelijk voor de opbouw van operationele cybercapaciteiten. Operationele cybercapaciteiten omvatten de kennis, de middelen en het conceptuele kader om in een militaire operatie het handelen van tegenstanders te voorspellen, te beïnvloeden of onmogelijk te maken en het vermogen eigen eenheden tegen vergelijkbaar handelen te beschermen. Operationele cybercapaciteiten bestaan dus uit defensieve, offensieve en (contra-)inlichtingenelementen. Zij maken onlosmakelijk deel uit van het moderne militaire optreden. Het DCC ondersteunt militaire operaties met cybercapaciteiten door stafcapaciteit (cyberadviseurs) en operationele capaciteit gereed te stellen ten behoeve van inzet door de CDS.

De inlichtingenrol op het gebied van cyber is belegd bij de MIVD en betreft het uitvoeren van inlichtingenonderzoek en contra-inlichtingenoperaties in en met betrekking tot het

digitale domein. De *signals intelligence* (sigint) en cybercapaciteiten van de MIVD en de AIVD zijn sinds 2014 ondergebracht in de *Joint Sigint Cyber Unit* (JSCU).

De KMar is verantwoordelijk voor de rechtshandhaving in het cyberdomein. Hieronder wordt verstaan het onderzoeken van strafbare handelingen door Defensie-medewerkers in het cyberdomein en het toetsen van de inzet van cyberwapens in militaire operaties door Defensie.

De Defensierollen in het cyberdomein staan niet los van elkaar. Dagelijks werken de verantwoordelijke eenheden samen aan het nationaal en internationaal verhogen van de digitale weerbaarheid en het vergroten van het operationele en inlichtingenvermogen van Defensie. Die samenwerking strekt van het uitwisselen van informatie en gezamenlijke projecten tot het uitwisselen van personeel.

10.9. Hybrid

Nederland wordt steeds vaker geconfronteerd met dreigingen die hybride van aard zijn. Hybride dreigingen omvatten het gebruik van een breed spectrum aan middelen (politiek, economisch, militair, sociaal en informatie) om ambiguïteit te creëren, kwetsbaarheden uit te buiten en strategische doelstellingen te bereiken. Beïnvloeding en misleiding maken een belangrijk deel uit van hybride tactieken. Hybride dreigingen blijven in de regel onder de drempel van gewapend conflict.

Het tegengaan van hybride dreigingen is een nationale aangelegenheid, maar in EU- en Navo-kader zoeken landen naar samenwerking. Defensie neemt deel aan de nationale en internationale discussies over het tegengaan van hybride dreigingen. Defensie heeft met de ministeries van Buitenlandse Zaken en Veiligheid en Justitie het initiatief genomen om de samenwerking op het gebied van hybride dreigingen tussen de gehele rijksoverheid en de kennisinstututen TNO en HCSS te verdiepen. Door middel van *gaming* technologie wordt onderzocht (1) hoe hybride dreigingen de departementen raken, (2) welke handelingsperspectieven nodig zijn om op te treden tegen hybride dreigingen en (3) hoe binnen de rijksoverheid beter kan worden samengewerkt.

11. Personeel

11.1. Inleiding

Defensie heeft gemotiveerd en gekwalificeerd personeel nodig om haar taken uit te voeren. Defensie wil een goede en sociaal innovatieve werkgever zijn en blijven. De komende jaren zal vanuit het personeelsbeleid dan ook invulling worden gegeven aan de doorontwikkeling van de krijgsmacht en meer specifiek aan de omvorming van Defensie naar een adaptieve krijgsmacht. De nadruk ligt hierbij op het vergroten van de organisatorische en personele flexibiliteit en op het verder investeren in passende arbeidsvoorwaarden, training en opleiding, de personeelondersteuning en de personeelszorg.

11.2. Personeelsopbouw

Personeel is het belangrijkste kapitaal van de krijgsmacht. Het vermogen van de krijgsmacht om zich aan te passen aan veranderingen hangt in belangrijke mate af van de kwantitatieve en kwalitatieve vulling van de organisatie. In 2016 hebben de defensieonderdelen maatregelen genomen om de betaalbaarheid van het personeel te verbeteren. Recente intensiveringen om de basisgereedheid op orde te brengen en aanvullende maatregelen gericht op het verbeteren van de personeelsinstroom moeten leiden tot een stijging van het personeelsaantal.

Defensie streeft naar een evenwichtige opbouw van het personeelsbestand, waarbij de nadruk ligt op de functies in de lagere rangen. Deze piramidale opbouw is wenselijk met het oog op de operationele taakstelling van Defensie, waarbij de nadruk ligt op fysiek en mentaal belastende uitzendingen, maar ook vanwege een verantwoorde besteding van personeelskosten. De verdeling is per defensieonderdeel meerjarig vastgelegd in het formatieplan en wordt periodiek geëvalueerd.

De door- en uitstroom van militair personeel bij Defensie wordt mogelijk gemaakt door het Flexibel Personeelssysteem (FPS). Defensie bepaalt tussen het 28^e en 36^e levensjaar van militairen of zij hun loopbaan bij Defensie kunnen voortzetten of zij moeten uitstromen naar de arbeidsmarkt. Bij dit selectiemoment wordt een afweging gemaakt tussen de wens en de geschiktheid van de militair en de organisatiebehoefte in relatie tot de gewenste personeelsopbouw en samenstelling. Het FPS kent de volgende fasering van de loopbaan van de militair:

- Fase 1: het begin van de loopbaan tot en met het eind van de dienverplichting;
- Fase 2: de periode na afloop van de dienverplichting tot en met het besluit over het al dan niet doorstromen naar hogere functieniveaus. Indien de militair zijn/haar loopbaan niet bij Defensie kan of wil voortzetten heeft in deze fase begeleiding en bemiddeling plaats met het oog op het vinden van werk buiten Defensie;
- Fase 3: de periode na het besluit dat de militair de loopbaan voortzet bij Defensie, in principe tot aan zijn ontslagleeftijd.

Het doel van het FPS is tweeledig. Enerzijds stimuleert het FPS voortdurende talentontwikkeling van het personeel. Permanent investeren in opleidingen is belangrijk, zowel met het oog op het behoud en de doorstroom, als met het oog op

arbeidsmarktkwalificatie van de militair die zijn loopbaan buiten Defensie voortzet. Anderzijds is het FPS gericht op het realiseren en handhaven van een evenwichtige opbouw van het personeelsbestand. Het door ontwikkelen van het FPS is onderwerp van gesprek bij de onderhandelingen tussen Defensie en de bonden.

De actuele (leeftijds)opbouw van het militaire personeelsbestand wijkt af van de gewenste personeelsopbouw. Vanwege de verhoging van de Leeftijdsontslag Militairen (LOM)-leeftijd groeit het aantal ouderen en vanwege het gebrek aan doorstroomruimte naar FPS fase 3 verlaten te veel militairen in FPS fase 2 Defensie vroegtijdig. Het intensiveren van de instroom alleen kan dit probleem niet oplossen. De komende tijd zal het vinden van andere manieren om personeel te werven en te behouden (boeien en binden) een zeer belangrijk aandachtspunt zijn.

Voor een goede afstemming van het personeelbestand op de formatie is het van belang inzicht te hebben in de instroom, doorstroom en uitstroom (IDU) van personeel. Het IDU-plan stelt vast welke aantallen en categorieën personeel nodig zijn voor een evenwichtig personeelbestand. Dit uit zich in aanstellingsopdrachten en wervingsopdrachten. Deze instroomaantallen houden rekening met beschikbare opleidingscapaciteit.

11.3. Werving en selectie

Behoefte

Jaarlijks wordt de behoefte aan jonge en goed opgeleide militairen vastgesteld. Voor 2017 is de aanstellingsbehoefte vastgesteld op 4.000 militairen. Naar verwachting zal dit jaar 75 procent van deze behoefte worden gerealiseerd. De aantrekkende economie en de schaarste op de arbeidsmarkt hebben gevolgen voor de wervingsactiviteiten. Vooral de realisatie van de behoefte op middelbaar en hoger niveau vormt een uitdaging. Defensie heeft schaarstecategorieën geïdentificeerd. Het betreft onder meer manoeuvre-, ICT-, technische-, luchtverkeersleiding- en luchtgevechtsleidingfuncties, maar ook specialistische functies in de zorg, zoals tandartsen. Deze functies vragen een gedifferentieerde wervingsaanpak die is toegesneden op de doelgroep en het bijbehorende opleidingsniveau.

Samenwerking met Regionale Opleidingscentra

Voor een toekomstbestendige instroom van nieuw defensiepersoneel gaat Defensie strategische partnerschappen aan. De Regionale Opleidingscentra (ROC's) zijn een belangrijke partner voor Defensie bij de werving, keuring, selectie en opleiding van nieuwe militairen. De landelijke ROC-opleiding Veiligheid en Vakmanschap (VeVa) met verschillende uitstroomrichtingen tot op niveau vier (het hoogste MBO-niveau) vormt hiervoor een belangrijke basis. Defensie ondersteunt de VeVa-opleidingen met instructeurs die op ROC's delen van de opleidingen verzorgen met het aanbieden van de vereiste beroepspraktijkvorming. Na een evaluatie van de VeVa-opleiding zijn enkele maatregelen genomen om het rendement van de opleiding te verhogen. Het effect van de maatregelen wordt vanwege de duur van de opleidingen naar verwachting pas over twee tot vier jaar duidelijk.

Certificering

De meeste nieuwe militairen stromen in via de VeVa-opleidingen bij de ROC's. Zij beschikken dus reeds over een civiele opleiding met startkwalificaties. Officieren volgen de geaccrediteerde opleiding aan de Nederlandse Defensieacademie (NLDA) en ontvangen na voltooiing van hun opleiding een wetenschappelijk bachelorsdiploma. Alle militairen doen gedurende hun loopbaan kennis, deskundigheid en ervaring op die kan worden opgenomen in een ervaringscertificaat.

Techniekpremie

De behoefte aan technici is hoog, maar de opleidingsrichting Techniek is moeilijk te vullen. Daarom is besloten tot een techniekpremie voor VeVa. Leerlingen VeVa-techniek die vanuit de vakrichtingen ICT, Bouw, Bedrijfsautotechniek en Mechatronica bij Defensie instromen maken vanaf 1 januari 2013 aanspraak op een jaarlijkse premie van €2.500 bruto voor de duur van de dienverplichting.

11.4. Arbeidsvoorwaardenproces

Defensie maakt deel uit van de overheid, maar is in tegenstelling tot de andere departementen een zelfstandige werkgever. Defensie is een van de veertien sectoren van het publieke domein. Elke sector onderhandelt met de vakbonden over de arbeidsvoorwaarden.

De minister-werkgever en de centrales van overheidspersoneel vormen samen het Sectoroverleg Defensie (SOD), hetgeen volgt uit het Besluit georganiseerd overleg sector Defensie. Binnen het SOD overlegt de minister met de sectorcommissie Defensie, die bestaat uit de volgende centrales:

- De Algemene Centrale van Overheidspersoneel (ACOP) met daarin Algemene Federatie Militair Personeel (AFMP), KMar Vereniging en AbVaKaBo;
- De Christelijke Centrale van Overheids- en Onderwijspersoneel (CCOOP) met daarin Algemeen Christelijke Organisatie van Militairen (ACOM) en CNV Publieke Zaaak;
- Het Ambtenarencentrum (AC) met daarin de Bond voor burger en militair Defensie Personeel (VBM en BBTV);
- De Centrale van Middelbare en Hogere Functionarissen bij Overheid, Onderwijs, Bedrijven en Instellingen (CMHF) met daarin de Koninklijke Vereniging van Marine Officieren (KVMO), de Nederlandse Officieren Vereniging (NOV), de Onafhankelijke Defensie Bond (ODB) en de Vereniging voor Officieren en Hoger Burgerpersoneel.

Binnen het SOD wordt gesproken over "aangelegenheden van algemeen belang voor de rechtstoestand, met inbegrip van de algemene regels volgens welke het personeelsbeleid zal worden gevoerd". Besluiten over de ambtelijke rechtspositie worden niet genomen alvorens binnen het SOD overeenstemming is bereikt. Van overeenstemming is sprake wanneer drie van de vier centrales meestemmen met een besluit, maar in de praktijk wordt gestreefd naar unanimiteit. Voordat met de bonden een akkoord gesloten kan worden, dient er overeenstemming te zijn met de ministeries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en Financiën over het mandaat/het voorstel.

In het deelakkoord van april 2015 zijn afspraken gemaakt over de inhoud en richting van een aantal belangrijke onderwerpen: het doorontwikkelen van het flexibel personeelssysteem (FPS), het (geïndexeerd) langer doorwerken met behoud van het uitkeringsregime voor gewezen militairen (UGM) en het hervormen van het militaire pensioenstelsel in combinatie met het loongebouw voor militairen.

Na het deelakkoord van 2015 is het jaren niet gelukt om overeenstemming te bereiken over een nieuwe arbeidsvoorwaardenakkoord waarin de afspraken uit het deelakkoord verder worden uitgewerkt. Op 19 januari 2017 moesten de onderhandelaars constateren dat de kloof tussen de minimumeisen van de centrales en de beleidsmatige en financiële ruimte van Defensie niet overbrugbaar was. In het SOD van 26 januari jl. is het overleg over de arbeidsvoorwaarden stilgelegd. Defensie heeft vervolgens op 18 april jl. een eindbod gedaan in een poging de kloof te overbruggen en in het belang van het personeel een akkoord te bereiken. Op 30 mei jl. meldden de bonden dat zij niet akkoord konden gaan met het eindbod.

Na het afslaan van het eindbod is het informeel overleg met de bonden voortgezet. Dit heeft ertoe geleid dat er op 12 oktober jl. weer een SOD is gepland. Tijdens dit SOD is een onderhandelingsresultaat bereikt. De belangrijkste elementen van dit onderhandelingsresultaat zijn:

- Het salaris voor militairen en burgerpersoneel wordt per 1 januari 2017 met terugwerkende kracht verhoogd met 2,5 procent en per 1 januari 2018 wederom met 1,5 procent. Naast deze vaste loonsverhoging krijgt defensiepersoneel een eenmalige uitkering van 1 procent in 2017 en een extra eenmalige uitkering van 0,5 procent in 2018. Ook wordt de eindejaarsuitkering in 2018 met 0,2 procent verhoogd.
- In het kader van het langer doorwerken wordt een nieuwe diensteinderegeling ingevoerd. De overgangsmatregelen bij deze regeling worden aangepast. Hierdoor kunnen meer militairen een keuze maken tussen de oude en de nieuwe diensteinderegeling.
- Er komen maatregelen om de instroom en doorstroom van personeel te bevorderen. Om ongewenste uitstroom van militairen in FPS fase 2 tegen te gaan, komt er extra budget voor behoud. Daarnaast komt er extra budget om vrijwillig vertrek uit FPS fase 3 te stimuleren. Dit kan de doorstroom bevorderen.
- Om talentontwikkeling bij militairen te stimuleren, wordt het scholingsbudget verhoogd. Het budget blijft tevens langer beschikbaar.
- Defensie en de centrales voor overheidspersoneel hebben afspraken gemaakt om ervoor te zorgen dat de pensioenregeling voor militairen in 2018 aan de veranderde wet- en regelgeving voldoet. Daarnaast is er afgesproken dat er uiterlijk op 1 oktober 2018 overeenstemming is over een nieuw specifiek pensioenstelsel voor militairen. Dit nieuwe pensioenstelsel zal per 1 januari 2019 worden geïmplementeerd en moet zorgen voor een acceptabel pensioen met een acceptabele premie.

De centrales van overheidspersoneel raadplegen thans hun achterban over dit resultaat. Als de centrales na de consultatie instemmen met dit onderhandelingsresultaat, is het streven de salarisverhoging en eenmalige uitkering voor 2017 in december uit te betalen.

11.5. Veteranen

Veteranenbeleid

De regering heeft een bijzondere verantwoordelijkheid voor militairen in de aanloop naar, tijdens, en na een missie. Deze verantwoordelijkheid komt specifiek tot uitdrukking in de Veteranenwet (2012) en het Veteranenbesluit (2014). Het veteranenbeleid heeft drie hoofddoelstellingen:

1. Het bevorderen van de erkenning van de verdiensten van veteranen en de mogelijke gevolgen van de inzet als militair;
2. Het bevorderen van de waardering die veteranen op grond van hun verdiensten toekomt;
3. Het waarborgen van de bijzondere zorg die veteranen en hun relaties in verband met de inzet als militair nodig hebben.

Er zijn ruim 115.000 veteranen in Nederland. Defensie heeft de afgelopen jaren veel geïnvesteerd in het veteranenbeleid. Defensie bewaakt de uitzendgeschiktheid van de militair, bereidt de militair voor op inzet, informeert de militairen en hun relaties, biedt sociaal medische begeleiding en geestelijke verzorging en begeleidt de relaties van militairen tijdens de inzet. Na terugkeer worden de veteraan en zijn of haar relaties proactief begeleid met een adaptatieprogramma, het invullen van een nazorgvragenlijst en terugkeerdagen.

Jaarlijks keert Defensie ongeveer €67 miljoen aan Militaire Invaliditeitspensioenen (MIP) uit aan bijna 5.500 Militaire Oorlogs- en Dienstslachtoffers (MOD). Tevens keert Defensie jaarlijks ongeveer €25 miljoen uit aan bijna 4.000 nabestaanden van MOD'ers. Behalve voor het MIP komen MOD'ers in aanmerking voor bijzondere voorzieningen (zoals woon-, leef- en vervoerskosten). Hiermee is jaarlijks ruim €8 miljoen gemoeid. Daarnaast hebben ongeveer 2.400 veteranen in de periode 2013-2016 een Ereschuld van maximaal €125.000 netto ontvangen, hiermee is ongeveer €230 miljoen gemoeid. Ook ontvangen veteranen hulp in relatie tot schuldsanering en re-integratie en kunnen zij in aanmerking komen voor een inkomensvoorziening waarvoor jaarlijks €4 miljoen is geraamd.

De Tweede Kamer ontvangt jaarlijks een nota over de voortgang van de uitvoering van het veteranenbeleid.

Veteranenwet

In 2012 is door alle toenmalige fracties in de Kamer een Veteranenwet ingediend, die unaniem door de Tweede en Eerste Kamer werd aangenomen. In 2014 diende minister Hennis het zogeheten Veteranenbesluit in, waarin inhoud is gegeven aan de voorstellen uit de Veteranenwet. Met de inwerkingtreding van de wet werden actief dienende militairen met uitzendervaring ook als veteraan aangemerkt. Een ander gevolg van de invoering van de Veteranenwet is het aanstellen van een Veteranenombudsman bij de Nationale Ombudsman.

Maatschappelijke erkenning en waardering

Defensie bevordert initiatieven op het gebied van erkenning en waardering voor veteranen met onderscheidingstekens, bijeenkomsten en faciliteiten. Alle veteranen krijgen het draaginsigne Veteranen (de veteranenspeld) en de Veteranenpas.

Op 29 juni 2005 is voor het eerst de Nederlandse Veteranendag gehouden. Deze dag is daarna ieder jaar succesvol herhaald. Naast de Nederlandse Veteranendag worden door gemeenten ook steeds meer regionale veteranendagen georganiseerd. In het onderwijsproject 'Veteraan in de klas' delen veteranen hun ervaringen met leerlingen.

Zorg voor, tijdens en na de missie

Voorafgaand aan een missie wordt de uitzendgeschiktheid van de militair vastgesteld. Een sociaal-medisch team adviseert de commandant over de medische, psychische en sociale geschiktheid van een militair. Het thuisfront van de militair wordt uitgenodigd voor een thuisfrontinformatiedag. Tijdens de inzet kan een zorg- en hulpverleningsteam professionele steun leveren. Voor het thuisfront worden tijdens de uitzending bijeenkomsten georganiseerd, waarbij informatie over de inzet en het leef- en werkklimaat wordt gepresenteerd en contact gelegd kan worden met de militairen in het inzetgebied. Dit gebeurt tijdens de thuisfrontdagen. Het nazorgtraject bestaat uit drie hoofdelementen: (1) het adaptatiegesprek (binnen zes weken na terugkeer), (2) het terugkeergesprek (drie maanden na terugkeer) en (3) de nazorgvragenlijsten (zes maanden na terugkeer).

Bijzondere zorg

De overheid heeft een bijzondere zorgplicht voor veteranen. Om hier uitvoering aan te geven is op 11 juni 2014 het Veteranenloket geopend. Met het Veteranenloket is de toegang tot de zorg en coördinatie van de zorg en dienstverlening aan veteranen, militaire oorlogs- en dienstslachtoffers en hun relaties gewaarborgd. Een militair die gewond raakt onder buitengewone omstandigheden (oorlog, crisisbeheersingsoperaties, oefeningen) en die ten minste tien procent invalide is, heeft na zijn ontslag tevens aanspraak op een Militair Invaliditeitspensioen.

In 2012 is de Ereschuldregeling van start gegaan om veteranen die voor 1 januari 2007 de dienst hadden verlaten en een aandoening hadden door dienstverband, via een eenmalige uitkering alsnog erkenning te geven. Sinds de invoering van de regeling zijn aan ongeveer 2.400 veteranen ereschuldutkeringen toegekend. In 2014 is daarnaast de Regeling Volledige Schadevergoeding vastgesteld. Met de regeling wordt beoogd om alle resterende schade (na verrekening van ontvangen MIP en voorzieningen), die een veteraan of dienstslachtoffer heeft opgelopen vanwege een dienstongeval te compenseren.

Instanties

Het **Veteranenplatform** (VP) vervult voor Defensie een waardevolle klankbord- en adviesfunctie. Het VP behartigt als koepelorganisatie de belangen van alle veteranen.

De **Stichting het Veteraneninstituut** (Vi) streeft naar (1) een optimale zorg voor en dienstverlening aan Nederlandse veteranen en een gedegen ondersteuning voor hun gezinsleden; (2) het uitdragen en stimuleren van maatschappelijke waardering voor de

prestaties die veteranen in opdracht van politiek en samenleving hebben geleverd en voor de offers die daarbij werden gebracht; (3) het verspreiden van kennis over onderwerpen die voor veteranen van belang zijn en het bevorderen van het wetenschappelijk onderzoek hiernaar.

De **Stichting Nederlandse Veteranendag** (NLVD) heeft tot doel de maatschappelijke erkenning en waardering voor Nederlandse veteranen te bevorderen. De NLVD bereikt de doelstelling door onder meer jaarlijks op de laatste zaterdag in juni de Nederlandse Veteranendag te organiseren. Tevens is er aandacht voor het voeren van publiekscampagnes en het organiseren van diverse evenementen. Lokale veteranendagen worden gestimuleerd.

Het **vfonds** zet zich in voor erkenning en waardering van geüniformeerden die in dienst zijn van Nederland waar ook ter wereld. Erkenning en waardering voor veteranen en dienstslachtoffers als gevolg van overheidsoptreden zijn hoofddoelstellingen van het vfonds. Voor de maatschappelijke profilering van het vfonds was het nodig om naast erkenning en aandacht voor veteranen ook meer aandacht te besteden aan herinneren, herdenken en vieren en aan de begrippen vrede, democratie en rechtsstaat. Defensie en het vfonds hebben regelmatig overleg gevoerd over de financiering van de veteranengemeenschap en de financiering van nieuwe initiatieven.

Het **Landelijk Zorgsysteem voor Veteranen** (LZV) is een samenwerkingsverband van militaire en civiele zorginstellingen dat ketenzorg biedt aan veteranen bij missiegerelateerde psychische en psychosociale problemen. De zogeheten 'nuldelijnsondersteuning' is aanvullend aan de reguliere zorg en erg belangrijk voor ondersteuning aan veteranen. Het netwerk van relaties, vrienden, collega's en lotgenoten van de veteraan, de zogenoemde nuldlijn, speelt hierin een belangrijke rol.

De onafhankelijke **Raad voor civiel-militaire Zorg en Onderzoek** (RZO) oefent toezicht uit op de ketenzorg aan veteranen die gebruik maken van het LZV, bevordert de gewenste specialisatie van de betrokken instanties binnen het civiel-militaire zorgsysteem en bevordert wetenschappelijk onderzoek op het gebied van aandoeningen gerelateerd aan uitzendingen.

Defensie heeft een subsidierelatie met Stichting Nederlandse Veteranendag, Stichting Veteraneninstituut en Veteranenplatform, evenals Stichting De Basis voor maatschappelijk werk binnen het LZV.

Evaluatie

In 2016 is een evaluatie uitgevoerd van het veteranenbeleid over de periode 2008-2015. De conclusie van de evaluatie is dat de hoofddoelstellingen van het veteranenbeleid in algemene zin zijn behaald. Niettemin kan het beleid op onderdelen verder worden verbeterd. Het rapport bevat acht hoofdaanbevelingen die het beleid kunnen aanscherpen:

1. Definieer de grenzen van de specifieke veteranenzorg en organiseer een goede overgang naar de reguliere zorg.

2. Ontwikkel nieuwe (preventieve) programma's voor, tijdens en na de missie, die beter aansluiten bij het operationele tempo van Defensie. Sluit met de veteranenzorg aan bij de ontwikkeling binnen (en buiten) Defensie gericht op de duurzame inzetbaarheid van mensen.
3. Speel in op de behoeften van thuisfront, maar stel bij zorg de veteraan centraal.
4. Beschouw de keten van het Veteranenloket, inclusief het gespecialiseerd maatschappelijk werk, op verbetermogelijkheden in het proces.
5. Onderstreep de verantwoordelijkheid die de veteraan zelf heeft bij zijn herstel en maak naast de specifieke veteranenzorg maximaal gebruik van de mogelijkheden die er zijn in de (civiele) samenleving.
6. Verbeter de *governance* waarbij de uitvoering en financiering eenvoudiger en slagvaardiger worden georganiseerd.
7. Verbeter de financiële duurzaamheid van de veteranenzorg en kom tot een vereenvoudiging van de financieringsstructuur.
8. Moderniseer het stelsel van uitkeringen en compensaties (inclusief de bijbehorende keuringen) zodat dit de gewonde veteraan beter ondersteunt bij re-integratie en (maatschappelijke) participatie.

Defensie acht het mogelijk alle aanbevelingen binnen vier jaar uit te voeren.

11.6. Reservisten

Reservistenbeleid

De Tweede Kamer heeft meermaals te kennen gegeven reservisten meer te willen betrekken bij het verhogen van de inzetbaarheid en maatschappelijke verankering van de krijgsmacht. Defensie heeft begin 2013 daarom een reservistenstudie uitgevoerd. De opdracht was om een visie te ontwikkelen op een bredere inzet van reservisten die bijdraagt aan het vergroten van de flexibiliteit, het aanpassingsvermogen en de maatschappelijke verankering van de krijgsmacht. De hoofdlijnen van deze visie zijn verwoord in een brief aan de Kamer van 29 mei 2013 (Kamerstuk 33 400 X, nr. 81). De Kamer heeft daarnaast technische briefings georganiseerd met onder andere buitenlandse vertegenwoordigers en civiele werkgevers om zich breed in het onderwerp te verdiepen.

Het beleid is verder uiteengezet in de brochure 'Reservisten binnen de Krijgsmacht' van 24 oktober 2014 (Kamerstuk 34 000-X-34), ook wel 'de Reservistennota 2014' genoemd. In die nota zijn ongeveer 35 pilots aangekondigd die gedurende 2015 en daarna zijn uitgevoerd om de defensieonderdelen ervaring op te laten doen met een andere/meer inzet van reservisten en om de doorontwikkeling van het reservistenbeleid verder inhoud te kunnen geven. Het reservistenbeleid kan gezien worden als onderdeel van het streven naar meer flexibiliteit. Het uitgangspunt was dat de intensivering budgetneutraal en geleidelijk zou plaatsvinden en dat er geen sprake zou zijn van verdringing van zittend personeel.

Tijdens het wetgevingsoverleg over personeel op 2 november 2015 hebben alle partijen hun ongenoegen geuit over de berichtgeving over het snijden in de oefeningen en de inzet van reservisten op grond van het beperkte budget. Na dit wetgevingsoverleg is een motie van het lid Knops (CDA) aangenomen (Kamerstuk 34 300X nr. 25), die verzoekt

om niet meer te bezuinigen op reservisten of anderszins beheersmaatregelen te nemen die ten koste gaan van reservisten. Op 10 maart 2016 heeft de Vaste Commissie voor Defensie een hoorzitting gehouden met reservisten, reservistenverenigingen en vertegenwoordigers van werkgevers. In brieven van 8 april 2016 (Kamerstukken 34 300 X, nr. 94 en 95) en tijdens het algemeen overleg over reservisten op 20 april 2016 heeft minister Hennis een concreet plan van aanpak toegezegd over hoe het reservistenbeleid verder wordt doorontwikkeld. Daarnaast is door de Kamer, middels de motie van de leden Knops, Eijsink en Vuijk (Kamerstuk 34 300 X, nr. 121) tevens om een plan van aanpak verzocht voor het implementeren van het '*Total Force Concept*' (TFC) naar Canadees voorbeeld. Omdat de inzet van reservisten deel uitmaakt van een TFC is een plan van aanpak begin januari 2017 aan de Kamer gestuurd (Kamerstuk 34550-X-75).

Adaptieve krijgsmacht

Total Force is een concept waarmee de krijgsmacht het potentiële (personele en materiële) operationele vermogen uit de Nederlandse samenleving duurzaam organiseert en flexibel en slagvaardig integreert bij instandhouding en inzet. Het TFC, ofwel 'de adaptieve krijgsmacht', gaat verder dan de inzet van reservisten. In het TFC worden eigen, gedeelde, ingehuurde en uitbestede personele en materiële capaciteiten met elkaar verbonden en gesynchroniseerd. Deze vergaande integratie gaat gepaard met meer onderlinge en externe afhankelijkheden. De adaptieve krijgsmacht is dus meeromvattend dan het toevoegen van een schil om de krijgsmacht, het inzetten van reservisten of een flexibel personeelsbestand. Het TFC raakt de inrichting en samenstelling van een volledige krijgsmacht en is veel meer gericht op samenwerking met externe actoren, zoals het bedrijfsleven.

De kerndoelstelling van het TFC is om de organisatie sterker, wendbaarder en adaptiever te maken, zodat de krijgsmacht beter kan inspelen op snelle veranderingen en op onvoorspelbaarheden en dreigingen in de wereld. Het TFC realiseert reservecapaciteit, waardoor inzetbaarheid en voortzettingsvermogen worden vergroot. Tevens wordt op doelmatige wijze voorzien in de capaciteiten die niet onafgebroken aanwezig hoeven zijn of die alleen tegen hoge kosten kunnen worden behouden en onderhouden. Het accent verschuift van het hebben van vast personeel en materieel naar het beschikbaar hebben daarvan op momenten dat er behoefte is. Daarmee ontstaat ook breder draagvlak voor Defensie en wordt veiligheid als een gemeenschappelijk doel gezien.

De adaptieve krijgsmacht geeft ruimte voor nieuwe oplossingen. Dat gaat niet altijd vanzelf. De invoering van de adaptieve krijgsmacht zal waarschijnlijk schuren met de bestaande werkwijzen, procedures en cultuur. De vraag of Nederland een adaptieve krijgsmacht krijgt staat echter niet meer discussie. Vanaf januari 2017 staat de implementatie van het TFC centraal. In het plan van aanpak zijn de maatregelen opgenomen die de komende jaren zullen worden uitgevoerd om het concept verder vorm te geven. De financiële gevolgen van de invoering zijn afhankelijk van de initiatieven die worden genomen en het tempo waarin die worden uitgevoerd. Deze gevolgen zijn daarom nu nog niet bekend. De invoering van het concept is mede afhankelijk van de beschikbare financiële middelen. De Kamer wordt jaarlijks in oktober over de voortgang van de implementatie van de adaptieve krijgsmacht geïnformeerd.

Cyberprofessionals

Defensie onderzoekt thans hoe het hooggekwalificeerde cyberprofessionals kan boeien en binden. Hiertoe wisselt Defensie ervaringen uit met partners binnen en buiten de overheid, worden samenwerkingsmogelijkheden verkend en zijn ervaringen van buitenlandse defensieorganisaties gedeeld. Mede op basis van deze ervaringen worden voorstellen ontwikkeld die moeten leiden tot nieuw beleid aangaande instroom, doorstroom en uitstroom van cyberprofessionals.

Daarnaast denkt Defensie nadrukkelijk na over de werving en inzet van cyberreservisten. Tijdens de begrotingsbehandeling op 16 en 17 november 2016 heeft het lid Belhaj (D66) een motie (Kamerstuk 34 550X, nr. 35) ingediend, die vervolgens is aangenomen. Deze 'verzoekt de regering werk te maken van het versneld aantrekken van cyberreservisten en de Kamer daarover te informeren bij de Voorjaarsnota 2017', omdat op dat moment slechts 44 cyberreservisten waren aangesteld, terwijl de doelstelling in november 2013 was om 150 cyberreservisten aan te stellen.

11.7. Integriteit

In 2006 heeft de commissie-Staal onderzoek gedaan naar ongewenst gedrag binnen de krijgsmacht. Om uitvoering te geven aan de bevindingen van de commissie is de Centrale Organisatie Integriteit Defensie (COID) opgericht. Het COID coördineert de integriteitszorg bij Defensie.

In 2011 heeft de *Commissie Integriteitszorg Defensie*, onder leiding van luitenant-generaal b.d. De Veer, onderzoek gedaan naar het functioneren van het stelsel van integriteitszorg bij Defensie. De commissie constateerde dat Defensie over de elementen beschikt voor een toereikend systeem, maar dat deze elementen een onvoldoende samenhangend geheel vormen. Verder oordeelde de commissie dat het bestaande instrumentarium bij Defensie moet worden gemoderniseerd en vereenvoudigd. Naar aanleiding van dit onderzoek is de uitvoering van het integriteitsbeleid vastgelegd. De commissie gaf aan dat de Directeur COID geen toezichthouder kon zijn, omdat de COID onderdeel uitmaakt van het systeem. Minister Hillen besloot dat de HDP vanuit zijn beleidsverantwoordelijkheid zou toezien op uitvoering van het beleid.

Begin 2016 is het rapport '*moral fitness*' van commissie-Van der Steenhoven verschenen. Deze commissie was ingesteld naar aanleiding van het vermoeden van een aantal zakelijke integriteitsschendingen, vooral op het gebied van ICT. De commissie-Van der Steenhoven stelde geen integriteitsschendingen vast zoals corruptie, omkoping, fraude, belangenverstrengeling of het ten eigen bate misbruiken of manipuleren van informatie. Wel vond de commissie risico's op het gebied van de verwerving en het contractbeheer, de omgang met de markt en het behandelen van meldingen. Voorts concludeerde de commissie dat integriteit om constante *moral fitness* vraagt.

In het rapport van de commissie-Van der Steenhoven zijn een aantal aanbevelingen opgenomen die de COID raken, waaronder het verbeteren van de meldingsprocedure, de inrichting van een klokkenluidersloket, het onderbrengen van alle integriteitsfunctionaliteiten bij de COID en het onderbrengen van de COID onder de Secretaris-generaal.

11.8. Gevaarlijke stoffen

In de media is de afgelopen jaren negatief bericht over het gebruik van gevaarlijke (giftige) bedrijfsstoffen bij Defensie. Het gaat hierbij met name om chroom-6 houdende bedrijfsstoffen en het reinigingsmiddel PX-10.

Chroom-6 houdende bedrijfsstoffen

Chroomhoudende verf kan worden beschouwd als een noodzakelijk kwaad. Met het oog op de mogelijke gezondheidsrisico's van het werken met deze verf lijkt het logisch om deze niet te gebruiken. Het gebruik van chroomhoudende verf is echter in de luchtvaartindustrie voorgeschreven en noodzakelijk voor het behoud van de luchtwaardigheid. In omgevingen waar elektromagnetische afscherming nodig is, zijn nog geen alternatieven voorhanden.

Het gebruik van chroomhoudende verf is dus noodzakelijk, maar risicovol. Het is dus van belang de risico's goed te beheersen. Er zijn verschillende maatregelen genomen om de blootstelling aan chroomhoudende verven te beperken en zo mogelijk te voorkomen. Ook richt Defensie zich op de zogenaamde bronaanpak, waarbij erop wordt toegezien dat er geen materieel wordt aangekocht dat chroom-6 bevat. In sommige gevallen, bijvoorbeeld bij vliegtuigen, is dat niet te vermijden vanwege de luchtwaardigheidskeuring.

Het voorhanden hebben of het toepassen van chroomhoudende verf is binnen Defensie verboden, tenzij gebruik van deze verf is voorgeschreven en er geen alternatieven zijn. Hiertoe is inmiddels een interne aanwijzing over het werken met chroom-6 houdende bedrijfsstoffen vastgesteld, waarin tevens is bepaald op welke locaties de toepassing bij uitzondering is toegestaan. Er wordt internationaal naar alternatieven gezocht. Tot die tijd beschouwt Defensie het gebruik van chroomhoudende verf in uitzonderingssituaties als onvermijdelijk.

De onzekerheid bij (oud-)personeel dat kampt met acute gezondheidsklachten wordt door deze maatregelen niet weggenomen. Op verzoek van Defensie voert het RIVM een onderzoek uit naar het gebruik van chroomhoudende verf. Dit onderzoek moet vaststellen of (oud-)medewerkers ziek zijn geworden door het werken met chroom binnen Defensie. Het RIVM analyseert en beoordeelt of er sprake is geweest van normoverschrijdingen, of er een causaal verband bestaat tussen ziektebeelden en de mate van blootstelling en of er voldoende beschermingsmaatregelen zijn genomen. Defensie heeft alle documenten rondom chroom verzameld en op internet gepubliceerd.

Ook is er onderzoek verricht naar de huidige veiligheid op de voormalige Amerikaanse *Prepositioned Organizational Material Storage (POMS) sites* in Nederland. De GGD'en Drenthe, Groningen, Twente en Zuid-Limburg hebben dit onderzoek uitgevoerd. De GGD'en hebben op de locaties Brunssum, Coevorden, Egelshoven, Ter Apel en Vriezenveen geen gezondheidsrisico's vastgesteld voor het personeel dat daar nu werkt. Uit oogpunt van personeelszorg heeft de bedrijfsgezondheidszorg Defensie een preventief medisch onderzoek chroom-6 ingericht voor medewerkers die nu nog met chroomhoudende stoffen werken. Als extra controlemaatregel wordt er naast luchtmetingen ook urineonderzoek uitgevoerd.

(Oud-)medewerkers die met chroomhoudende verf hebben gewerkt en een aandoening hebben die mogelijk verband houdt met blootstelling aan chroom-6 kunnen een beroep doen op een coulanceregeling die in 2015 is ingesteld.

De Tweede Kamer wordt met regelmaat over het verloop en de uitkomsten van de onderzoeken geïnformeerd. De eerstvolgende brief met de stand van zaken is voor het voorzien voor januari 2018.

PX-10

Het wapenreinigingsmiddel PX-10 is sinds de jaren '70 in gebruik bij Defensie. Anders dan de reguliere wapenolie die voor veel (klein kaliber)wapens werd gebruikt, bevatte PX-10 lange tijd het carcinogene benzeen. Vooral sinds 2008 is er aandacht in de media en Kamer over de mogelijke schadelijke bijwerkingen van PX-10. Een groot onderzoek van het RIVM heeft echter aangetoond dat de kans dat defensiemedewerkers ziek zijn geworden door hun werkzaamheden met PX-10 bij Defensie extreem laag is.

In oktober 2014 berichtte het programma EenVandaag over kritiek van een (buitenlandse) toxicoloog op het onderzoek van het RIVM. Het RIVM heeft een gesprek gevoerd met deze expert en geconstateerd dat er geen andere rekenmethodes waren en/of zijn voor dit soort onderzoek. Begin september 2015 heeft EenVandaag nogmaals aandacht gevraagd voor PX-10 bij Defensie en voor het onderzoek van het RIVM uit 2011. De Kamer zou onjuist zijn geïnformeerd en het onderzoek zou niet kloppen. Op 17 september is er een aanvullende brief naar de Kamer gestuurd waarin het RIVM alle aantijgingen van EenVandaag ontkracht. Het onderzoek is in 2011 door onafhankelijke wetenschappers beoordeeld. De gegevens van een experiment waar EenVandaag naar verwijst waaruit zou blijken dat er veel meer benzeen aanwezig was is opgevraagd door het RIVM, maar niet ontvangen. De berichtgeving van EenVandaag heeft geen nieuwe feiten opgeleverd die een nieuw onderzoek noodzakelijk maken.

11.9. Claims

Defensie heeft te maken met verschillende soorten claims, waaronder van (oud)-medewerkers en van derden. De sectie Claims van het Dienstencentrum Juridische Dienstverlening (JDV) onderzoekt of Defensie aansprakelijk is. Als dit het geval is, wordt de schade vergoed.

Belangrijke claims waar Defensie op dit moment mee te maken heeft, zijn (1) de posttraumatische stressstoornis (PTSS), (2) de zorgplicht richting (oude) veteranen, (3) chroomhoudende verf, (4) PX-10, (5) lokaal personeel Bosnië, (6) claims van tolken van Afghaanse origine, (7) Indische weduwen (samen met het ministerie van Buitenlandse Zaken), (8) de Moeders van Srebrenica (ook met het ministerie van Buitenlandse Zaken) en (9) De Punt (met het ministerie Veiligheid en Justitie). JDV behandelt de eerste zes claims. De claims betreffende de Indische weduwen en Srebrenica worden behandeld door de Directie Juridische Zaken van de Bestuursstaf.

Claims worden in eerste instantie beoordeeld op juridische gronden. Daarbij wordt onder meer beoordeeld of er sprake is van verjaring. Daarna onderzoekt JDV de toedracht van de schadeveroorzakende gebeurtenis. Als aansprakelijkheid is vastgesteld, is er in beginsel recht op vergoeding van de (rest)schade (de schade die resteert nadat alle

rechtspositionele aanspraken volledig zijn benut). Zowel materiële schade als immateriële schade (smartengeld) komen voor vergoeding in aanmerking. Als Defensie de aansprakelijkheid niet erkent, kan ook via de rechter de aansprakelijkheid aanhangig worden gemaakt.

PTSS

Op 14 december 2015 heeft de Centrale Raad van Beroep (CRvB) Defensie aansprakelijk gehouden voor de schade van een militair die uitgezonden is geweest naar Libanon. In maart 2013 deed de CRvB al een vergelijkbare uitspraak ten aanzien van een Dutchbat III-veteraan. In vergelijkbare zaken waarin Defensie niet meer kan aantonen aan de zorgplicht te hebben voldaan, zal zij op basis van aansprakelijkheid de (rest)schade van de betrokken veteraan vergoeden. Deze (rest)schade wordt op individuele basis afgewikkeld. Defensie poogt in redelijkheid tot een snelle en volledige afwikkeling van de claims te komen. Dit kan mede afhankelijk zijn van de aangeleverde informatie van de veteraan met een claim.

Defensie heeft enkele maatregelen getroffen om de afwikkeling te bespoedigen. Zo zet Defensie extra juristen in voor het overleg met de (belangenbehartigers van) veteranen over de afwikkeling van de claim. Voorts is de landsadvocaat gevraagd om met extra capaciteit juridische bijstand te verlenen. Ten slotte heeft Defensie meer geld vrijgemaakt om de zaken af te wikkelen.

Er zijn nu ruim 500 veteranen die Defensie aansprakelijk hebben gesteld wegens PTSS naar aanleiding van een uitzending. Defensie heeft contact met de belangenbehartigers over de afwikkeling.

PTSS-protocol

Naast claims die gaan over PTSS lopen er ook zaken die te maken hebben met de vaststelling van PTSS. Defensie heeft een keuringsprotocol waarmee de mate van invaliditeit met betrekking tot PTSS wordt vastgesteld. Dat gebeurt op basis van een schattingsmethodiek. Dat percentage invaliditeit is belangrijk, omdat het van invloed is op de hoogte van het militaire invaliditeitspensioen.

In 2011 heeft een onderzoeksteam van het Universitair Medisch Centrum Groningen het PTSS-keuringsprotocol onderzocht. Volgens het onderzoek was de betrouwbaarheid van het schattingsinstrument goed. Niettemin heeft onvrede over het protocol en de keuringen geleid tot (vele) bezwaar- en beroepsprocedures. Defensie heeft daarom samen met de bonden besloten om het protocol te evalueren. Die evaluatie is voltooid. Het PTSS-protocol dient op punten te worden verbeterd. De aanbevelingen worden de komende jaren uitgevoerd.

Chroom

Defensie is door (oud-)medewerkers aansprakelijk gesteld voor het oplopen van aandoeningen als gevolg van werken met chroom-6. Het RIVM analyseert en beoordeelt of er sprake is geweest van normoverschrijdingen, of er een causaal verband bestaat tussen ziektebeelden en de mate van blootstelling en of er voldoende beschermingsmaatregelen zijn genomen (zie paragraaf 11.8.).

PX-10

Defensie is door (oud-)medewerkers aansprakelijk gesteld voor aandoeningen als gevolg van werken met PX-10. Na eerdere interne onderzoeken (op grond waarvan in drie zaken tot een erkenning van de aansprakelijkheid is gekomen) is het RIVM verzocht dit te onderzoeken. Volgens het RIVM is het praktisch uitgesloten dat defensiepersoneel acute myeloïde leukemie of aanverwante vormen van kanker heeft ontwikkeld door te werken met PX-10 (zie paragraaf 11.8.).

Lokaal personeel Bosnië

In de afgelopen jaren heeft Defensie claims ontvangen van voormalige lokaal ingehuurd burgerpersoneel dat destijds in Bosnië en Herzegovina in dienst was van het Nederlandse Contingentscommando in de Navo-operaties IFOR en SFOR. Deze claimanten wensen in aanmerking te komen voor vergoeding van sociale-, gezondheids- en pensioenpremies.

Tolken van Afghaanse origine

Defensie heeft, ten behoeve van de ISAF-missie in Afghanistan (2006-2010), Nederlanders van Afghaanse afkomst als militair aangesteld voor het verrichten van werkzaamheden als tolk. Na hun inzet hebben een aantal van deze tolken gezondheidsklachten ontwikkeld, voornamelijk psychische of psychosociale klachten. Defensie is in nauw overleg met de belangenbehartigers van de tolken om deze zaken op individuele basis af te wikkelen.

Indische weduwen

In het vonnis van 14 september 2011 in de zaak Rawagadeh heeft de rechtbank geoordeeld dat de Staat, ten aanzien van de weduwen wiens echtgenoten bij standrechtelijke executies in Rawagadeh zijn omgekomen, geen beroep toekomt op verjaring. Naar aanleiding van deze uitspraak heeft de Staat een regeling gepubliceerd in de Staatscourant waarbij weduwen die in een gelijke situatie zitten als de eiseressen in de zaak Rawagadeh aanspraak kunnen maken op een schadevergoeding.

Thans lopen verschillende andere zaken die verband houden met het optreden van Nederlandse militairen in het voormalig Nederlands-Indië.

Moeders van Srebrenica

Op 16 juli 2014 heeft de rechtbank Den Haag geoordeeld dat de Staat aansprakelijk is voor de schade die de nabestaanden van ongeveer 320 Srebrenica-slachtoffers hebben geleden. Eisers in deze zaak zijn tien weduwes en de Stichting Moeders van Srebrenica, die opkomt voor de belangen van ongeveer 6.000 nabestaanden. Het hoger beroep in deze zaak loopt. Naar aanleiding van het vonnis van 16 juli 2014 is de Staat aansprakelijk gesteld door de nabestaanden van één van de 320 slachtoffers. Deze zaak is onder de rechter.

Treinkaping bij De Punt

Nabestaanden van twee kapers hebben de Staat aansprakelijk gesteld voor de schade die zij hebben geleden doordat hun familieleden onrechtmatig zouden zijn geëxecuteerd door mariniers bij de beëindiging van de kaping bij De Punt in 1977. Deze zaak is onder de rechter.

11.10. Militaire gezondheidszorg

Defensie beschikt over een eigen militair gezondheidszorgsysteem met geneeskundige eenheden bij de operationele commando's, medische zorg tijdens militaire inzet en reguliere zorginstellingen in Nederland (de Defensie Gezondheidszorg Organisatie).

De Minister van Defensie heeft een bijzondere positie als werkgever. Het militair personeel is op grond van de Militaire Ambtenarenwet (MAW) verplicht om van de militaire gezondheidszorg gebruik te maken. Ook beschrijft de MAW de werkgeversverplichtingen ten aanzien van de beschikbare gezondheidszorg voor het militair personeel. De Veteranenwet breidt deze zorgplicht van de Minister van Defensie verder uit naar veteranen, zowel actief als post-actief. Voor het burgerpersoneel bestaat een zorgplicht ten aanzien van bedrijfs- en verzekeringsgeneeskundige zorg.

De Minister van Defensie is in wettelijke zin zorgaanbieder. Dit heeft wettelijke en bestuurlijke verplichtingen ten aanzien van de organisatie en kwaliteit van de verleende zorg tot gevolg. De militaire gezondheidszorg hoeft niet te voldoen aan de verplichtingen van de Zorgverzekeringswet (Zvw), waardoor Defensie voor bepaalde wetgeving van de ministeries van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en Sociale Zaken en Werkgelegenheid is uitgezonderd. De militairen zijn voor hun ziektekosten verplicht verzekerd bij de Stichting Ziektekostenverzekering Krijgsmacht (SZVK).

De militaire gezondheidszorg omvat zorg voor, tijdens en na operationele inzet van de krijgsmacht. Deze operationele zorg is onlosmakelijk verbonden met de reguliere zorg in Nederland. De militaire gezondheidszorg richt zich primair op de duurzame inzetbaarheid van militairen.

Het bestuur van de militaire gezondheidszorg kent de volgende vierdeling:

- De minister van Defensie is de wettelijke zorgaanbieder (bestuurlijk belegd bij de Secretaris-generaal),
- De Hoofddirecteur Personeel is beleidsmatig verantwoordelijk voor de militaire gezondheidszorg,
- De Commandant Defensie Gezondheidszorg Organisatie is de uitvoerend zorgaanbieder van de militaire gezondheidszorg en bewaakt de kwaliteit van de uitvoering,
- De Inspecteur Militaire Gezondheidszorg voert het toezicht uit op de militaire gezondheidszorg.

De reguliere gezondheidszorg wordt geleverd door de Defensie Gezondheidszorg Organisatie. De eerstelijnsgezondheidszorg wordt verricht in multidisciplinaire gezondheidscentra waarin huisartsenzorg, bedrijfsgeneeskundige zorg, tandheelkundige zorg en fysiotherapie worden aangeboden. De tweedelijns klinische zorg wordt aangeboden in het Centraal Militair Hospitaal (CMH) te Utrecht, waar de meeste medisch specialismen en (poliklinische) functionaliteiten aanwezig zijn in samenwerking met onder andere het naastgelegen Universitair Medisch Centrum Utrecht (UMCU). De eerste en tweedelijns geestelijke gezondheidszorg wordt geleverd door de Militaire Geestelijke Gezondheidszorg (MGGZ), waar tevens zorg aan veteranen wordt geleverd. Voorts beschikt Defensie over een gespecialiseerd revalidatiecentrum in Doorn (Militair

Revalidatie Centrum Aardenburg) waar zowel militaire als civiele patiënten worden behandeld.

De operationele gezondheidszorg wordt geleverd door de geneeskundige eenheden van de operationele commando's onder regie van de Commandant DGO, waarbij de DGO verantwoordelijk is voor de vulling met (para)medisch specialisten. Deze (para)medisch specialisten zijn deels werkzaam binnen de DGO-bedrijven. Er bestaat ook een samenwerking met civiele ziekenhuizen binnen het Instituut voor samenwerking tussen Defensie en Relatieziekenhuizen die de beschikbaarheid en inzet van chirurgische teams bij grote oefeningen en uitzendingen regelt.

De Inspecteur Militaire Gezondheidszorg (IMG) is onafhankelijk en valt rechtstreeks onder de Minister van Defensie en voert toezicht uit in nauw overleg met externe toezichthouders op de algemene civiele gezondheidszorg (de Inspectie voor de Gezondheidszorg), de stralingshygiëne (VROM-inspectie en Arbeidsinspectie) en de voedselveiligheid (Nederlandse Voedsel en Waren Autoriteit). De IMG legt in een jaarverslag verantwoording af over de verrichte toezichtactiviteiten, de opgedane bevindingen en de genomen acties. Dit jaarverslag wordt op de derde woensdag van mei aan de Tweede Kamer aangeboden.

11.11. Veiligheidsmanagement

Naar aanleiding van diverse ernstige ongevallen en aanbevelingen van de Onderzoeksraad voor Veiligheid is in 2007 besloten tot invoering van een (bedrijfs)veiligheidsmanagementsysteem bij Defensie. Dit systeem heeft tot doel een hoger niveau van bedrijfsveiligheid te bereiken om persoonlijk letsel en schade aan middelen, infrastructuur en de omgeving te verminderen.

De Hoofddirectie Bedrijfsvoering is belast met de defensiebrede inrichting en monitoring van de bedrijfsveiligheid. De commandanten van de defensieonderdelen zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van bedrijfsveiligheid en voor het identificeren en verkleinen van de veiligheidsrisico's.

Een sterke bedrijfsveiligheidsorganisatie is noodzakelijk om commandanten te informeren over en te ondersteunen bij het voldoen aan wet- en regelgeving op het gebied van bedrijfsveiligheid. De afgelopen jaren opgelegde reducties en veranderingen maken het noodzakelijk scherp te zijn op de kwaliteit van met name de risicovolle processen, het waarborgen van de noodzakelijke beheersing (door deskundigheid, capaciteit en middelen) en het bewaken daarvan (monitoring en toezicht).

Mede naar aanleiding van de problematiek rond het (veilig) werken met gevaarlijke stoffen heeft de Secretaris-generaal eind 2014 het onderwerp bedrijfsveiligheid wederom opgepakt. Dit heeft geresulteerd in een defensiebreed actieplan bedrijfsveiligheid. De Hoofddirectie Bedrijfsvoering voert de regie op de uitvoering van dit actieplan. Het actieplan is begin 2017 herijkt en beoogt een cultuuromslag op het gebied van bedrijfsveiligheid te realiseren met als doel om meer proactief de risico's te beheersen. De speerpunten van dit actieplan zijn besturing, leiderschap, inzicht in *compliance*, kennis en ondersteuning, schieten, gevaarlijke stoffen, vastgoed en arbeidsmiddelen en

installaties. De voortgangsbewaking van het actieplan is belegd bij het defensiebrede Bedrijfsvoeringsoverleg Defensie (BOD) met de Veiligheidsraad als escalatieniveau.

12. Materieel

12.1. Defensie Materieel Proces

Het Defensie Materieel Proces (DMP) gaat over de informatievoorziening aan de leiding van het departement en de Tweede Kamer over materieel-, vastgoed- en wapensysteemgebonden IT-projecten met een financiële omvang groter dan €25 miljoen.

Defensie maakt onderscheid tussen materieel dat 'van de plank' kan worden aangeschaft en materieel dat moet worden ontwikkeld. Het DMP gaat uit van 'kopen van de plank' in uit drie fasen, namelijk: A (behoeftestelling), B (onderzoek) en D (verwerving). De C-fase (vervolgonderzoek) is uitsluitend aan de orde als er sprake is van een ontwikkelingstraject.

De Kamer wordt tijdens de behoeftestellingfase met een zogenoemde 'A-brief' geïnformeerd over de noodzaak van een bepaalde investering (het 'waarom') en de mogelijkheden voor het invullen van de capaciteitsbehoefte (het 'wat'). In de A-fase bestaat vaak nog onzekerheid over het benodigde budget. Daarom worden in het aangepaste DMP bandbreedtes (€25-100 miljoen, €100-250 miljoen, €250 miljoen-€1 miljard, €1-2,5 miljard en meer dan €2,5 miljard) gehanteerd die een globaal inzicht geven in de financiële omvang. Zo wordt voorkomen dat de financiële kaders vroegtijdig komen vast te staan en de behoefte en het projectbudget ten tijde van de verwerving moeten worden herzien. De betreffende bandbreedte wordt in de A-brief van een project vermeld.

Na de A-fase wordt een onderscheid gemaakt tussen gemandateerde en niet-gemandateerde projecten. Gemandateerde projecten hebben in de regel een financiële omvang kleiner dan €100 miljoen, maar ook grotere politiek niet-gevoelige projecten kunnen zijn gemandateerd. De minister informeert de Kamer in de A-brief over het voornemen tot mandateren. De besluitvorming over gemandateerde projecten heeft plaats op ambtelijk niveau. Over deze projecten informeert de minister de Kamer na de A-brief uitsluitend via de begroting, het departementale jaarverslag en het jaarlijkse Materieelprojectenoverzicht (MPO). Bij niet-gemandateerde projecten (financiële omvang groter dan €100 miljoen of politiek gevoelig) worden de B-, D- en eventueel de C-fase doorlopen.

De B-fase en eventueel de C-fase gaan in op de wijze waarop in de behoefte kan worden voorzien (het 'hoe'). Daarbij inventariseert en vergelijkt Defensie alternatieven. Hierbij wordt onder meer aandacht besteed aan het product, de tijdsplanning en de financiën. De Kamer wordt met een B- en eventueel een C-brief geïnformeerd over de uitkomsten van deze fasen. Indien mogelijk vergelijkt Defensie bij niet-gemandateerde projecten alternatieve opties met behulp van een kostenbatenanalyse.

In de D-fase vraagt Defensie finale aanbiedingen aan bij (een) potentiële leverancier(s). Na het analyseren van de aanbiedingen, de toetsing van de gestelde eisen en de eventuele onderhandelingen met leveranciers informeert Defensie de Kamer in de D-brief over de keuze voor het product en de leverancier. Na parlementaire behandeling wordt de overeenkomst met de leverancier bekrachtigd.

In sommige gevallen is het zinvol het standaardproces aan te passen aan de bijzonderheden van een specifiek project om zo de verweving te versnellen. Dit is bijvoorbeeld het geval als er geen alternatieven bestaan, waardoor de behoefte al vaststaat. In deze gevallen kan na de parlementaire behandeling van de A-brief, die is aangevuld met relevante informatie die normaalgesproken in de B-brief zou staan, direct worden begonnen met de verwerving (D-fase).

Sinds september 2007 stelt Defensie jaarlijks het MPO samen om de Tweede Kamer integrale informatie over materieelprojecten te verschaffen. Het MPO geeft de stand van zaken weer van de wapensysteemgebonden projecten van meer dan €25 miljoen waarvoor in de komende vijf jaar uitgaven zijn geraamd. Het overzicht wordt gelijktijdig met de defensiebegroting verzonden. In het overzicht wordt onder meer uiteengezet hoe een project past in het defensiebeleid en hoe het samenhangt met andere materieelprojecten. Ook bevat het MPO een lijst van overtollige wapens en wapensystemen die Defensie wil afstoten. Over vastgoed- en IT-projecten wordt afzonderlijk gerapporteerd. Deze zijn niet opgenomen in het MPO.

Sommige projecten worden door de Kamer aangemerkt als 'groot project' op grond van de rijksbrede Regeling Grote Projecten (RGP). In de regel wordt de Tweede Kamer een- of tweemaal per jaar met een voortgangsrapportage geïnformeerd over deze projecten.

12.2. Belangrijke projecten

12.2.1. Verwerving F-35

Algemeen

Het project Verwerving F-35 heeft tot doel tijdig te voorzien in de vervanging van de F-16 jachtvliegtuigen. Nederland beschikt thans nog over 61 F-16 toestellen. De F-16 raakt operationeel verouderd, onder meer omdat tegenstanders steeds meer beschikken over geavanceerde luchtafweersystemen en gevechtsvliegtuigen. De inzet van de F-16 gaat daarom gepaard met meer risico's. Daarnaast raken de Nederlandse F-16's technisch en economisch verouderd, omdat de toestellen reeds 30 jaar in gebruik zijn. Het onderhoud van het toestel wordt daardoor steeds duurder en complexer.

Sinds 1999 valt het F-35 project onder de Regeling Grote Projecten van de Tweede Kamer. In dat kader sturen de ministers van Defensie en Economische Zaken twee keer per jaar een rapportage over het project naar de Kamer. De rapportages worden in maart en september (op Prinsjesdag) aan de Tweede Kamer verzonden. De laatste rapportage is op 19 september jl. naar de Kamer gestuurd. Elke rapportage wordt vergezeld door een rapport van de Auditdienst Rijk. Daarnaast heeft de Algemene Rekenkamer in de afgelopen jaren regelmatig rapporten en brieven uitgebracht over de verwerving van de F-35. De laatste brief van de Algemene Rekenkamer dateert van januari 2016 en gaat over het risico van de verslechterde dollarkoers.

Nederland in het F-35 programma

Nederland is sinds 2002 partner in het F-35 programma, evenals acht andere landen (Australië, Canada, Denemarken, Italië, Noorwegen, Turkije, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten). De landen werken samen in het Amerikaanse projectbureau, het *F-35 Joint Program Office* (JPO) in Washington D.C. Thans zijn elf Nederlanders geplaatst op het JPO (september 2017).

Nederland heeft voor de ontwikkeling van de F-35 in 2002 het *Memorandum of Understanding* (MoU) van de ontwikkelingsfase (*System Development and Demonstration*, SDD) ondertekend en heeft daarvoor een eenmalige vaste financiële bijdrage van \$800 miljoen betaald. Eventuele financiële tegenvallers in de ontwikkeling van de F-35 zullen door de Verenigde Staten worden gefinancierd. Vanwege de Nederlandse deelneming aan het F-35 programma heeft de industrie een goede uitgangspositie bij de verwerving van opdrachten voor de productie en de instandhouding. Omdat Nederland deelneemt aan de ontwikkelingsfase, hoeft ons land bij de aanschaf van F-35 toestellen geen ontwikkelingskosten te betalen en ontvangen wij *royalties* bij de verkoop van de F-35 aan niet-partnerlanden, zoals Israël en Japan (ongeveer \$230.000 per verkocht toestel).

Naast het SDD-MoU neemt Nederland deel aan andere MoU's die betrekking hebben op het F-35 programma, te weten:

- Het *Production, Sustainment and Follow-on Development* (PSFD) MoU is gericht op de inrichting van de productie, de instandhouding en de doorontwikkeling van de F-35;
- Het *Initial Operational Test and Evaluation* (IOT&E) MoU regelt de operationele testfase die Nederland samen met het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten uitvoert. Australië is waarnemer;
- Het *Production and Sustainment* MoU, waarin Nederland en Italië afspraken hebben gemaakt over productie en instandhouding van de F-35. Nederlandse toestellen worden in Italië geassembleerd en het motorenonderhoud aan de Italiaanse toestellen wordt vanaf 2019 in Nederland (Woensdrecht) uitgevoerd.

Bestellingen en productie

Met uitzondering van Canada hebben alle partnerlanden inmiddels besloten tot de aanschaf van de F-35. Canada voert thans een nieuwe kandidatenevaluatie uit die mogelijk vijf jaar zal duren. De partner- en niet-partnerlanden verwachten ruim 3.100 toestellen te bestellen (waarvan ruim 2.400 door de Verenigde Staten). Niet-partnerlanden die de F-35 via *Foreign Military Sales* aanschaffen zijn Israël, Japan en Zuid-Korea. Daarnaast heeft Singapore interesse en maakt de F-35 deel uit van een Belgische kandidatenevaluatie ter vervanging van de F-16 (34 stuks). Inmiddels zijn meer dan 250 toestellen geproduceerd.

Nederland wil minimaal 37 F-35 toestellen afnemen ter vervanging van 61 F-16's. De bestelling, productie en aflevering van deze toestellen verloopt gefaseerd. Nederland beschikt nu over twee F-35 toestellen en heeft acht toestellen besteld. Deze worden in 2019 geleverd. Voorts heeft Nederland eind 2016 de behoefte aan achttien additionele

toestellen bevestigd. Het betreft acht toestellen te leveren in 2020, vijf toestellen in 2021 en nogmaals vijf toestellen in 2022. Nederland heeft tevens een opgave gedaan voor nog eens tweemaal drie toestellen, te leveren in 2021 en 2022. De bevestiging van deze zes toestellen volgt zodra vaststaat dat Defensie over voldoende budget beschikt om in die jaren de toestellen te betalen. Hierover bestaat naar verwachting in het vierde kwartaal van 2017 meer duidelijkheid. De toestellen die geleverd worden in 2020-2022 maken deel uit van de zogenoemde *Block Buy*, een meerjarige bestelling om lagere stuksprijzen te realiseren.

Op basis van het thans voorziene instroomschema kan Defensie vanaf 2024 met 37 F-35 toestellen 24 uur per dag, zeven dagen per week het Nederlandse luchtruim bewaken en permanent met vier toestellen eenmalig of langdurig één missie uitvoeren. Nederland beoogt vanaf eind 2021 een eerste operationele capaciteit van de F-35 beschikbaar te hebben.

Voortgang F-35 programma

Het F-35 programma vordert gestaag. Grote kostenoverschrijdingen en vertragingen, zoals het programma in de ontwikkelingsfase heeft gekend, zijn de afgelopen jaren uitgebleven. Het einde van de ontwikkelings- en testfase komt in zicht. Het JPO wil de ontwikkelingsfase van de F-35 uiterlijk in mei 2018 voltooien. Het toestel zal dan moeten beschikken over de vastgestelde functionaliteiten en capaciteiten. Niettemin bestaan er nog enkele uitdagingen, vooral op het gebied van de softwareontwikkeling. Het betreft zowel de vliegtuigsoftware als de software voor het *Autonomic Logistics Information System (ALIS)*, de *mission data files* en de softwareontwikkeling voor de vliegsimulators. Na voltooiing van de ontwikkelingsfase kan de operationele testfase eind 2018 of begin 2019 beginnen.

Operationele testfase

De operationele testfase van de F-35 vormt de koppeling tussen de ontwikkeling van de F-35 en de operationele ingebruikname van de F-35. In de operationele testfase zal worden vastgesteld of het F-35 wapensysteem voldoet aan de operationele eisen. Ook worden toekomstige tactieken, technieken en procedures ontwikkeld en beproefd. Gedurende de testen opereert de F-35 in een zo representatief mogelijke dreigingsomgeving en worden de missies, het onderhoud en de logistieke ondersteuning uitgevoerd zoals deze voor de toekomst zijn voorzien. Dit vormt de basis voor de toekomstige inzet van de F-35. Nederland neemt met twee toestellen deel aan de operationele testfase die wordt uitgevoerd vanaf vliegbasis Edwards in Californië. De Nederlandse deelname aan deze fase draagt bij tot de veilige, efficiënte en succesvolle invoering van de F-35 bij Defensie.

Geluid

Geluidsbelasting is een belangrijk aandachtspunt bij de vervanging van de F-16. Mede daarom hebben de twee Nederlandse F-35 toestellen in 2016 belevingsvluchten uitgevoerd rondom de luchtmachtbases Leeuwarden en Volkel. Tijdens deze vluchten zijn geluidsmetingen gedaan en zijn de ervaringen van de omwonenden gepeild. Het verschil tussen het geluid van de F-16 en de F-35 werd als marginaal beleefd. De stuurgroep 'Uitvoering motie geluidsmetnetten' (voorgezeten door de heer Schrier, een Friese

gedeputeerde) bereidt de aanbesteding voor van twee geluidsmeeetnetten rondom de vliegbases Leeuwarden en Volkel.

Financiële aspecten

Met de nota *In het belang van Nederland* uit 2013 is het F-35 projectbudget voor de investeringen vastgesteld op €4,5 miljard en het jaarlijkse exploitatiebudget op €270 miljoen (prijspeil 2012). Beide budgetten worden jaarlijks aangepast voor loon- en prijsbijstelling en bedragen thans respectievelijk €4,75 miljard en € 299,4 miljoen (prijspeil 2017).

De waarde van de euro ten opzichte van de dollar is sinds 2013 verslechterd. De raming van de investeringskosten (september 2017, inclusief risicoreservering) bedraagt thans daarom €5,59 miljard en de raming van de jaarlijkse exploitatiekosten (inclusief risicoreservering) bedraagt €312,4 miljoen. Het verschil tussen de ramingen en het beschikbare budget wordt veroorzaakt door de sterk gestegen dollarkoers waarvoor het budget niet werd gecompenseerd. De opeenvolgende productiecontracten laten in dollars een steeds dalende stuksprijs zien. De gemiddelde stuksprijs voor een Nederlandse F-35 bedraagt €95,7 miljoen (prijspeil 2017, inclusief BTW, exclusief de twee reeds geleverde relatief dure testtoestellen).

Nederlandse industrie

Het kabinet heeft zich vanaf het begin van het F-35 programma ingezet voor maximale betrokkenheid van de Nederlandse industrie. Die inspanningsverplichting is vastgelegd in de Medefinancieringsovereenkomst JSF (MFO). Een van de middelen is de inzet van het *JSF Industry Support Team* (JIST) dat bedrijven bezoekt. De heer Maxime Verhagen is bijzonder vertegenwoordiger van de overheid en behartigt de belangen van de Nederlandse industrie. De totale waarde van F-35 overeenkomsten voor de Nederlandse industrie bedroeg per 31 december 2016 \$1.357 miljoen.

12.2.2. Helikoptervloot Defensie

Defensie beschikt over vier helikoptertypen, te weten de Apache, de Chinook, de Cougar en de NH-90. De Apache is een gevechtshelikopter, de Chinook en Cougar zijn transporthelikopters en de NH-90 is een maritieme gevechtshelikopter die op termijn ook als transporthelikopter kan worden ingezet. De investeringsprojecten met betrekking tot de NH-90 en de Chinook worden hieronder toegelicht. De Cougar vervult tijdelijk een deel van de (transport)taken van de NH-90. De Cougar zal deze rol tot 2023 vervullen en daarna worden afgestoten. De Kamer ontvangt jaarlijks in het najaar een integrale rapportage over de helikopters van Defensie.

NH-90

Het helikopterproject NH-90 is een Europees samenwerkingsproject voor de ontwikkeling en productie van een middelzware (maritieme) helikopter. Naast Nederland nemen België, Duitsland, Frankrijk en Italië deel aan het project en wordt nauw samengewerkt met Australië, Finland, Nieuw-

Zeeland, Noorwegen, Spanje en Zweden. Bij de ontwikkeling en de bouw van het toestel is de Nederlandse industrie betrokken.

Nederland heeft inmiddels goede operationele ervaringen opgedaan met de NH-90. Na operaties aan boord van schepen is bovenmatige corrosie aan de NH-90 helikopters geconstateerd. Eind 2014 is met de leverancier NHI overeengekomen dat de corrosieproblemen op zowel de geleverde als de nog te leveren helikopters worden opgelost, onder verantwoordelijkheid en voor rekening van NHI.

Alle twintig Nederlandse helikopters zijn inmiddels geleverd aan Defensie. Aan deze helikopters worden nog diverse modificaties uitgevoerd om ze op de laatste configuratiestandaard te brengen. Die aanpassingen zijn naar verwachting rond 2020 voltooid. Het projectbudget bedraagt €1.192,5 miljoen (prijspeil 2017).

Chinook

Defensie beschikt over zeventien Chinookhelikopters, waarvan er elf ruim 20 jaar in gebruik zijn. Het project 'Chinook Vervanging en Modernisering' richt zich op de vervanging, uitbreiding en de standaardisatie van de Nederlandse Chinookvloot. Om de elf verouderde helikopters te vervangen en drie extra Chinooks te verwerven, schaft Defensie via *Foreign Military Sales* veertien nieuwe CH-47F MYII CAAS Chinooks aan in de

standaardconfiguratie van de Amerikaanse landmacht. De toestellen zullen in 2020 worden geleverd. De totale Chinook-vloot telt dan twintig helikopters. Het is de bedoeling dat aansluitend de zes nieuwere Chinook helikopters worden gemoderniseerd en dezelfde configuratie krijgen als de nieuw geleverde Chinooks. Het projectbudget bevindt zich in de bandbreedte van €250-€1.000 miljoen.

12.2.3. Multi Role Tanker Transport (MRTT) toestellen

Het multinationale *Multi Role Tanker Transport* (MRTT) project behelst de gezamenlijke verwerving en instandhouding van Airbus-330MRTT tanker/transportvliegtuigen, alsmede het gezamenlijke operationele gebruik van deze toestellen. De Airbus-330MRTT is een *military off the shelf* (MOTS)-versie van een bestaand civiel vliegtuig.

Het MRTT-project staat onder leiding van Nederland. Luxemburg en Nederland zijn dit project in juli 2016 begonnen. Duitsland en Noorwegen zijn vervolgens in juni 2017 toetreden en België heeft het voornemen dit begin 2018 te doen.

Met de toetreding van Duitsland en Noorwegen omvat het project zeven MRTT-toestellen. Na de toetreding van België zal daaraan nog een toestel worden toegevoegd. De eerste MRTT-toestellen worden in 2020 geleverd. Het grootste deel van de multinationale MRTT-

vloot zal op de Vliegbasis Eindhoven worden gestationeerd. Drie toestellen worden gestationeerd in Keulen. Eindhoven is de *Main Operating Base* en Keulen een *Forward Operating Base*.

Het MRTT-project is gericht op het aanpakken van het Europese tekort aan tanker- en luchttransportcapaciteit en het bevorderen van standaardisatie. In Europa zijn thans ongeveer 40 tankvliegtuigen van negen verschillende typen in gebruik. Ter vergelijking: de Verenigde Staten beschikken over ongeveer 550 tankers van drie typen.

Nederland neemt deel aan het MRTT-project om de twee KDC-10 toestellen te vervangen die vanaf 2020 uit de dienst zullen worden genomen. Nederland heeft behoefte aan 2.000 vliegtuigen. De Belgische behoefte is 1.000 vliegtuigen, de Duitse 5.500 vliegtuigen, de Luxemburgse 200 vliegtuigen en de Noorse 100 vliegtuigen. De mogelijkheid bestaat dat andere landen op een later moment toetreden tot het MRTT-project. De productie laat het toe het aantal vliegtuigen uit te breiden.

Behalve de genoemde landen zijn ook het Europees Defensie Agentschap (EDA), het *NATO Support and Procurement Agency* (NSPA) en de Europese materieelorganisatie OCCAR (*Organisation Conjointe de Coopération en matière d'Armement*) bij het MRTT-project betrokken. Het EDA heeft in 2012 het initiatief voor het MRTT-project genomen. NSPA en OCCAR zijn overeengekomen dat OCCAR namens de Navo de MRTT-toestellen zal verwerven en dat NSPA verantwoordelijk wordt voor de instandhouding. De Navo wordt formeel eigenaar van de MRTT-vliegtuigen.

12.2.4. Verwerving MALE UAV

Defensie heeft behoefte aan een MALE UAV (*Medium-Altitude Long-Endurance Unmanned Aerial Vehicle*) die bewezen effectief is en 'van de plank' beschikbaar is. Zo kunnen de risico's laag worden gehouden. De behoefte aan een MALE UAV hangt samen met het grote belang van actuele, gedetailleerde en gevalideerde inlichtingen tijdens militaire operaties.

Onbemande systemen spelen hierbij een steeds belangrijkere rol. In 2013 is de Kamer geïnformeerd dat de MQ9-Reaper het beste voldoet aan de Nederlandse eisen. Vanwege budgettaire beperkingen was het in de defensiebegroting van 2016 noodzakelijk prioriteiten te stellen en is besloten de verwerving van de Reaper uit te stellen tot 2022.

12.2.5. Vervanging M-fregatten

Defensie beschikt thans over twee *Multi-purpose* (M-)fregatten met een ontwerp en technologie uit de tweede helft van de jaren '80. Deze fregatten zijn in 1993 en 1995 in dienst genomen en naderen in de komende jaren het einde van hun technische en operationele levensduur. De M-fregatten vormen met geëmbarkeerde NH-90

helikopters en de Walrus-klasse onderzeeboten de volledige onderzeebootbestrijdingscapaciteit van de Nederlandse marine. De M-fregatten worden tevens ingezet voor maritieme veiligheidsoperaties en maritieme assistentie.

Nederland beschikte aanvankelijk over acht M-fregatten. Zes M-fregatten zijn in de periode 2004-2009 verkocht, waarvan twee aan België. De twee Nederlandse en twee Belgische M-fregatten zijn volledig geïntegreerd in de Belgisch-Nederlandse Samenwerking (BENESAM). Dit samenwerkingsverband voorziet in taakspecialisatie in onderhoud en materieellogistiek, gelijke configuratie en bedrijfsvoering voor M-fregatten en mijnenjagers, gezamenlijke training, geïntegreerde opleidingen en de uitwisseling van personeel op onder andere scholen en staven. Zo kan worden bespaard op exploitatiekosten.

Om het succes van BENESAM te verzekeren, is het van belang dat beide landen over zo veel mogelijk identiek materieel beschikken. Nederland heeft de vervanging van de M-fregatten vanwege budgettaire beperkingen met drie jaar vertraagd. Minister Hennis en haar Belgische collega hebben op 30 november 2016 een *Letter of Intent* ondertekend over gezamenlijk onderzoek, ontwikkeling, verwerving en instandhouding van de vervangers van de M-fregatten en van de mijnenbestrijdingscapaciteit. Vervolgens ondertekenden beide ministers op 6 maart 2017 een programma-overeenkomst inzake gezamenlijke studies naar de vervanging van beide scheepstypen. Nederland heeft de leidende rol bij de vervanging van de M-fregatten en België is leidend bij de vervanging van de mijnenbestrijdingscapaciteit (zie paragraaf 12.2.6.)

Nederland en België erkennen dat operationele inzet tegen lucht- en oppervlaktedoelen (*Above Water Warfare, AWW*) op toekomstige fregatten een ontwikkeling van de radarsystemen en een verdere integratie met de wapen- en raketsystemen noodzakelijk is. Nederland en België leveren daarom bijdragen aan de ontwikkeling van het AWW-cluster dat bedoeld is voor de Belgisch-Nederlandse fregatten.

12.2.6. Vervanging Mijnenbestrijdingscapaciteit

Defensie beschikt thans over zes Alkmaar-klasse mijnenbestrijdingsvaartuigen. Deze vaartuigen stammen uit de jaren '80 en bereiken de komende jaren het einde van hun operationele en technische levensduur. Een steeds grotere onderhoudsinspanning is nodig om de mijnenbestrijdingsvaartuigen inzetgereed te houden. Naar verwachting zijn de vaartuigen na 2025 nauwelijks meer inzetbaar.

België beschikt over hetzelfde type mijnenbestrijdingsvaartuigen als Nederland. De Nederlandse en Belgische mijnenbestrijdingsvaartuigen zijn volledig geïntegreerd binnen de Belgisch-Nederlandse Samenwerking (BENESAM). Nederland en België willen de mijnenbestrijdingsvaartuigen net als de M-fregatten samen vervangen (zie vervanging M-fregatten). Nederland is voornemens zes moederplatformen en een nader te bepalen hoeveelheid onbemande systemen aan te schaffen.

12.2.7. Vervanging onderzeebootcapaciteit

Nederland beschikt thans over vier expeditionaire onderzeeboten van de Walrus-klasse. Deze boten naderen het einde van hun technische, operationele en economische levensduur. Daarom is Defensie in 2015 begonnen met het nauwgezet in kaart brengen van de vervangingsmogelijkheden.

Vier militaire functionaliteiten (in het maritieme domein) zijn van belang voor een vervangende onderzeebootcapaciteit: strategische beïnvloeding; grote en precieze maritieme slagkracht; wereldwijd verzamelen, analyseren en delen van inlichtingen en speciale operaties. De Kamer heeft inmiddels de brief *Visie op de toekomst van de onderzeedienst* (11 juni 2015) en de *A-brief vervanging onderzeebootcapaciteit* (17 juni 2016) ontvangen.

De Kamer heeft in 2015 besloten de vervanging van de onderzeebootcapaciteit aan te merken als 'groot project' in het kader van de Regeling Grote Projecten. Over de visie is gedebatteerd in maart 2016. De A-brief is behandeld op 4 juli jl. Het project bevindt zich thans in de B-fase. Defensie onderzoekt de verschillende mogelijkheden om de onderzeebootcapaciteit te vervangen. Het project valt in de bandbreedte van €2,5 miljard of meer.

12.2.8. Defensiebrede Vervanging Operationele Wielvoertuigen (DVOW)

DVOW is een programma dat tot doel heeft de beschikbaarheid en inzetbaarheid van ondersteunende systemen te vergroten. De defensiebrede behoefte is de vervanging van ongeveer 8.300 operationele wielvoertuigen. Uiteindelijk zullen ongeveer 5.000 nieuwe wielvoertuigen en containers worden verworven die de basismobiliteit vormen van nagenoeg alle expeditionaire, nationale, opleidings- en overige eenheden van de operationele commando's. Het verschil van 3.300 voertuigen wordt opgevangen door een modulair concept enerzijds en het onderbrengen van voertuigen in een pool anderzijds. Het project bestaat uit twee fasen: DVOW-I en DVOW-II. Het totale projectvolume ligt tussen de €1 en €2,5 miljard.

DVOW-I betreft de verwerving van een licht voertuig, de Volkswagen Amarok, met een projectvolume onder de €100 miljoen. De Amarok is een bestaand civiel voertuig dat beperkte militaire aanpassingen heeft ondergaan. De eerste voertuigen van dit type zijn eind 2014 ingestroomd. De Tweede Kamer wordt in het Materieelprojectenoverzicht (MPO) bij de begroting jaarlijks geïnformeerd over de voortgang van DVOW-I.

DVOW-II bestaat uit meerdere projecten ten behoeve van de verwerving van lichte (12 kN), middelzware en zware vrachtwagens (50, 100 en 150 kN), containers, brandstofcontainers, quads en een containerhefmiddelen. Deze projecten worden separaat aanbesteed. Op 9 juni jl. is de Kamer met een D-brief geïnformeerd over de resultaten van de verwervingsvoorbereiding van de zware en middelzware vrachtwagens. Na behandeling van deze brief in het algemeen overleg Materieel van 28 juni jl. is het contract met de leverancier, Scania, op 1 september ondertekend. De D-brieven inzake de containers en lichte vrachtwagens volgen in 2018. De projecten 'brandstofcontainers', 'quads' en 'containerhefmiddelen' zijn gemandateerd aan de directeur DMO. Over de

voortgang van deze projecten worden geen B-, C- en D-brieven verstuurd, maar wordt de Kamer geïnformeerd via de begroting, het departementale jaarverslag en het MPO. Vanaf eind 2018 tot en met 2023 stromen de diverse systemen in bij de krijgsmacht.

Pogingen om tot internationale samenwerking te komen, hebben niet tot resultaten geleid. Zowel in de studiefase (C-fase) van het totale programma DVOW als in de verwervingsvoorbereidingsfase (D-fase) van het project (middelzware) vrachtwagens (50, 100 en 150 kN) is hiernaar onderzoek gedaan. De Kamer is geïnformeerd over de resultaten. Van schaalvoordelen als gevolg van internationale samenwerking is bij dit programma geen sprake, omdat het hoofdzakelijk uitontwikkelde voertuigen betreft die 'van de plank' verkrijgbaar zijn. Deze voertuigen hebben wel nog de specifieke Nederlandse aanpassingen nodig voor bijvoorbeeld bescherming en communicatiesystemen.

Gedurende de C-fase is overleg gevoerd met de Stichting Nederlandse Industrie voor Defensie en Veiligheid (NIDV) en met het ministerie van Economische Zaken over de rol van de Nederlandse industrie. Voor onderhoud zal samenwerking met Nederlandse industrie worden gezocht. Voor de lichte vrachtwagens en de containers zal industriële participatie worden gezocht.

12.2.9. Materieelprojecten landmacht

Naast de hierboven genoemde grote verwervings- en vervangingsprojecten bevat de investeringsportefeuille van Defensie veel projecten met een kleiner financieel volume. Deze kleinere projecten zijn vaak nauw met elkaar verbonden en betreffen bijvoorbeeld de vervanging van wapens en het doorvoeren van modificaties. Vooral de eenheden die optreden in het landdomein zijn een 'systeem van systemen', waarbij de verschillende onderdelen voor hun doelmatigheid van elkaar afhankelijk zijn. Om de gereedheid en de inzetbaarheid van de landeenheden op peil te houden, worden voortdurend diverse materieelprojecten uitgevoerd. Zo lopen er enkele *mid-life updates* van wapensystemen en voertuigen, waaronder het infanterievoertuig CV90, het verkenningsvoertuig Fennek en de pantserhouwitser. Tevens worden geneeskundige installaties verworven en worden de inzetmunitievoorraden op peil gebracht.

12.3. Afstoting roerende zaken

Defensie is in beginsel verplicht overtollige roerende zaken over te dragen aan de Domeinen Roerende Zaken Apeldoorn van het ministerie van Financiën. Dit is een wettelijke regeling. Niet-strategische goederen, zoals tenten, aggregaten en heftrucks, worden vervolgens door de Domeinen openbaar verkocht. Strategische roerende zaken worden om veiligheidsredenen niet overgedragen. Het betreft materieel dat specifiek is ontwikkeld voor militaire doeleinden. Defensie regelt de verkoop van strategische roerende zaken nagenoeg geheel zelf. De Domeinen blijft echter contracteigenaar. Tevens worden de verkoopopbrengsten door Domeinen ontvangen, maar binnen een maand naar Defensie overgemaakt. Met de verkoop van overtollige roerende zaken zijn grote bedragen gemoeid. De afgelopen tien jaar is voor bijna €2 miljard aan overtollig materieel verkocht.

De verwachte verkoopontvangsten voor 2017 bedragen ongeveer €93 miljoen (2016: €82 miljoen). Dit betreft zowel de ontvangsten van de in 2017 verkochte zaken, als

termijnbetalingen voor in eerdere jaren verkocht materieel. De totale waarde van de tot nu toe in 2017 gesloten contracten bedraagt ongeveer €7 miljoen (2016: ruim €11 miljoen). De afgelopen twee jaar is een klein aantal contracten gesloten met een financiële omvang van tussen €1 en €11 miljoen. Het aantal contracten met een kleine financiële omvang is echter toegenomen. Het betreft daarbij veelal de verkoop van overtollige reservedelen.

Defensie heeft de afgelopen jaren vrijwel alle grote uitrustingsstukken kunnen verkopen die als gevolg van reorganisaties overtollig werden. Omdat thans nauwelijks nog grote uitrustingsstukken of –pakketten moeten worden afgestoten, zullen in de komende jaren voornamelijk kleinere contracten worden gesloten die betrekking hebben op reservedelen. Uitzonderingen hierop zijn de eventuele afstoting van 10 tot maximaal 29 pantserhouwitsers (PZH2000), vier mijnenbestrijdingsvaartuigen en ongeveer 500 YPR-voertuigen (lichte pantservoertuigen). Er is belangstelling geuit voor minimaal tien van de overtollige pantserhouwitsers en voor alle overtollige YPR-voertuigen. Mogelijk worden de verkoopcontracten hiervoor dit jaar of volgend jaar gesloten.

De overige negentien overtollig pantserhouwitsers en vier overtollige mijnenbestrijdingsvaartuigen zullen niet ter verkoop worden aangeboden totdat de CDS een besluit heeft genomen over de heroverweging van de overtolligheidsverklaring. Indien de CDS besluit de pantserhouwitsers en mijnenbestrijdingsvaartuigen niet af te stoten, zal dit gevolgen hebben voor de geraamde verkoopopbrengsten in het Defensie Afstotingsplan (DAP). Wanneer aan de verkoopopbrengsten uitgaven zijn gekoppeld, heeft dit ook gevolgen voor de uitgavenkant van de begroting. Dit kan leiden tot het nemen van maatregelen.

De Tweede Kamer wordt tijdig geïnformeerd over een voorgenomen verkoop van wapensystemen in lijn met de motie-Van den Doel c.s. van 17 december 1996 (Kamerstuk 22 054, nr. 24). Minister Hennis-Plasschaert heeft dit bevestigd in het begrotingsoverleg van 12 en 13 november 2014 en in het algemeen overleg Materieel van 26 maart 2015. Hierin heeft zij gemeld de Kamer te informeren over de verkoop van wapensystemen voordat er onomkeerbare besluiten worden genomen.

13. Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst

13.1. Taken

De Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD) levert inlichtingen en veiligheidsinformatie aan de departementsleiding en de onderdelen van Defensie. Ook verstrekt de dienst inlichtingen aan de regering.

De MIVD verricht onderzoek naar de capaciteiten en intenties van andere staten en naar factoren die van invloed zijn op de handhaving en bevordering van de internationale rechtsorde. Een van de belangrijkste taken van de MIVD is ondersteuning van de uitgezonden militaire eenheden door middel van operationele en tactische inlichtingen over dreigingen voor de eenheden en de doelstellingen van de missie (*threat to the force* en *threat to the mission*). Daarnaast onderzoekt de MIVD dreigingen zoals terrorisme, spionage, sabotage, extremisme en radicalisering die specifiek zij gericht tegen Defensie, de Defensie-industrie en haar bondgenoten.

13.2. Bevoegdheden en verantwoording

De MIVD heeft bijzondere bevoegdheden, zoals het volgen en observeren van personen, het heimelijk betreden van woningen, hacken, afluisteren van communicatie of opereren onder dekmantel. Deze middelen worden ingezet wanneer openbaar beschikbare informatie niet in de informatiebehoefte kan voorzien. De minister of, als de wet daarin voorziet, de directeur MIVD moeten toestemming verlenen voor de inzet van bijzondere bevoegdheden.

De inzet van bijzondere bevoegdheden vraagt om professioneel personeel en een afweging van de afbreuk op de persoonlijke levenssfeer. Voortdurend weegt de MIVD bij de inzet van bijzondere bevoegdheden de noodzaak (moet het?), proportionaliteit (staat het nadeel voor de betrokkene in verhouding tot het doel?) en subsidiariteit (is gekozen voor het middel dat de betrokkene het minste nadeel oplevert?).

Omdat de inzet van bijzondere bevoegdheden veelal de persoonlijke levenssfeer aantast, is het van belang dat de MIVD verantwoording aflegt. De minister van Defensie is politiek verantwoordelijk voor de MIVD. De Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (WIV) 2002 schrijft voor dat de inzet van de meeste bevoegdheden ter goedkeuring moet worden voorgelegd aan de minister van Defensie. De minister informeert de Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (CIVD) over vertrouwelijke informatie. De Commissie van Toezicht op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (CTIVD) houdt als onafhankelijke commissie toezicht op de werkzaamheden van de MIVD.

13.3. Veiligheid

De MIVD verricht ook verschillende veiligheidstaken, zoals het verrichten van veiligheidsonderzoeken. De MIVD is verantwoordelijk van de screening van (kandidaat-)functionarissen op vertrouwensfuncties aangewezen door de minister van Defensie. Op het departement zijn dit alle militaire functies en de meeste burgerfuncties. Daarnaast controleert de MIVD de beveiligingsmaatregelen die bedrijven dienen te nemen wanneer zij goederen of diensten aan Defensie leveren en draagt de dienst bij aan de digitale veiligheid van Defensie en de defensie-industrie.

13.4. Digitale revolutie en de WIV

De MIVD werkt, net als de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD), binnen de kaders van de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2002. Deze wet is eind jaren '90 opgesteld en gaat daarom uit van een technologische werkelijkheid die niet meer bestaat. Dit beperkt de mogelijkheden van de diensten om inlichtingen in te winnen.

De regering heeft daarom een nieuwe WIV opgesteld met gemoderniseerde bevoegdheden. Zo wordt het de diensten toegestaan breder dan enkel persoonsgerichte communicatie via kabelgebonden netwerken te onderscheppen. Dit is van groot belang, omdat 90 procent van de mondiale datastromen tegenwoordig verloopt via kabels en men wisselend over verschillende netwerken (zoals WiFi-verbindingen en 4G-netwerken) communiceert. De gemoderniseerde bevoegdheden gaan gepaard met een strikter toezichtregime. In de nieuwe wet is een onafhankelijke bindende toetsing voorafgaand aan de inzet van bijzondere bevoegdheden ingericht, naast het reeds bestaande toezicht tijdens en na inzet door de CTIVD. Deze toetsingscommissie wordt belast met de uitvoering van een rechtmatigheidstoets op alle door de minister verleende toestemmingen voor de inzet van bijzondere bevoegdheden. Daarnaast gaat de CTIVD fungeren als zelfstandige klachtinstantie die bindende uitspraken kan doen over klachten van burgers.

13.5. Samenwerking

De MIVD werkt samen met diverse partners. De voornaamste partner van de MIVD in Nederland is de AIVD. De MIVD en AIVD voeren steeds meer in gezamenlijke teams onderzoeken uit, bijvoorbeeld naar contraproliferatie van massavernietigingswapens en de situatie in het Caribisch gebied. Daarnaast is de verwerving van *signals intelligence* (sigint)/Cyber belegd in een gezamenlijke eenheid, de Joint Sigint Cyber Unit (JSCU). Er is eveneens een begin gemaakt met de samenvoeging van de afdelingen voor het uitvoeren van veiligheidsonderzoeken. De intensieve samenwerking tussen de twee Nederlandse inlichtingendiensten zal verder worden verdiept wanneer zij naar verwachting in 2022 een gezamenlijk nieuw onderkomen zullen betrekken op de Frederikkazerne te Den Haag.

Een andere belangrijke nationale partner is het Nationale *Cyber Security Centre* (NCSC), onderdeel van de NCTV. De NCTV neemt beveiligingsmaatregelen op basis van informatie die onder meer door de MIVD wordt aangeleverd. Op het gebied van *cyber security* werkt de MIVD samen met het NCSC, het vlaggenschip van deze samenwerking is het Nationaal Detectie Netwerk waarin de MIVD de AIVD en het NCSC gezamenlijk weerbaarheidsverhogende maatregelen treffen tegen digitale aanvallen op de rijksoverheid.

14. Milieu, ruimtelijke ordening en vastgoed

14.1. Milieu

Defensie moet bij de uitvoering van haar (operationele) taken voldoen aan de (milieu)wet- en regelgeving. De milieubelasting en de daaraan verbonden kosten moeten worden beheerst. Die milieubelasting bestaat onder andere uit de uitstoot van CO₂, geluidsoverlast, productie van afval en afvalwater en milieuschade als gevolg van ongelukken en incidenten.

De milieubelasting van Defensie is de afgelopen twintig jaar op bijna alle fronten gedaald. Het energie- en waterverbruik, de CO₂-uitstoot en de afvalhoeveelheden zijn in zowel absolute als relatieve zin afgenomen. De energie-efficiëntie van de gebouwen is verbeterd, het geluidsisolatieprogramma rond vliegvelden is voltooid, het bodemsaneringsprogramma ligt op schema en het beheer van onze oefenterreinen oogst waardering. Echter, de laatste jaren stagneert de uitvoering van het pakket van milieumaatregelen vanwege personele krapte bij Defensie en het Rijksvastgoedbedrijf.

Speerpunten op milieugebied voor Defensie zijn energie, duurzaam inkopen en de toepassing van milieumanagement.

14.1.1. Energie

Energie is essentieel voor de inzet van Defensie. De afhankelijkheid van schaarser en duurder wordende fossiele energie zal bij ongewijzigd beleid verder toenemen. Energiebesparing en de inkoop en productie van duurzame energie vormen dan ook een grote inspanning voor de komende jaren. De Operationele Energie Strategie (OES) geeft hieraan richting in het operationele domein en de Defensie Energie- en Milieubeleidsnota 2015-2018 (DEM2015) doet dat bij het vastgoed. Naast reductie van de CO₂-uitstoot wordt hiermee beoogd de afhankelijkheid van fossiele brandstoffen en de daarmee samenhangende kosten te verminderen.

Een omvangrijk interdepartementaal project is 'Opwekking Duurzame Energie' (ODE), waarin aan derden de gelegenheid wordt geboden op rijksgronden duurzame energie-installaties aan te brengen. Thans lopen bij Defensie zonneparkprojecten op Vlieland en op de vliegbases Eindhoven en Leeuwarden.

14.1.2. Duurzaam inkopen

Defensie geeft jaarlijks ongeveer €1,2 miljard euro uit aan materieel, infrastructuur, goederen en diensten. Duurzaam inkopen houdt in dat tijdens het verwervingsproces wordt afgewogen welke ongewenste milieu gerelateerde en sociale effecten en kosten in de gebruiksfase en bij afstoting kunnen worden verminderd of voorkomen. Voor niet-operationele producten neemt Defensie deel aan het rijksbrede programma Duurzame Bedrijfsvoering. Voor specifiek militair materieel worden inkoopspecificaties op het gebied van energieverbruik en gevaarlijke stoffen opgenomen.

14.1.3. Milieuzorgsystemen

Milieumanagementsystemen zijn bij Defensie het belangrijkste instrument om het voldoen aan wet- en regelgeving en het beperken van de milieubelasting te reguleren. In overleg met de Inspectie Leefomgeving en Transport (ILT) wordt gewerkt aan de

invoering van systeemgericht toezicht bij Defensie. De ILT constateerde de afgelopen jaren dat Defensie nog problemen heeft met de naleving van de regels uit de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo), binnenkort onderdeel van de Omgevingswet. Om het personeel bewuster te maken van de eigen verantwoordelijkheid is een voorlichtingscampagne gaande. Ook zijn er voorlichtingsbijeenkomsten geweest om commandanten te wijzen op hun verantwoordelijkheid als vergunning- en toezichthouder.

Eind 2016 heeft de ILT een aantal locaties van het Commando Zeestrijdkrachten (locaties Den Helder, Doorn, Maartensdijk en Texel) onder verscherpt toezicht gesteld. De marine moet nu maandelijks rapporteren aan de ILT en heeft een plan van aanpak opgesteld om aan de geconstateerde tekortkomingen een einde te maken.

14.1.4. Internationaal

Milieuregels zijn voor 80 tot 90 procent Europese regels, die worden omgezet in Nederlandse wetgeving. Hierbij is in het verleden niet of nauwelijks rekening gehouden met de gevolgen voor militaire organisaties, met als gevolg dat veel Europese richtlijnen (onder andere op het gebied van natuur en milieu) het functioneren van krijgsmachten nadelig beïnvloeden. Door in een vroeg stadium informeel met de milieusecties van andere Europese ministeries van Defensie over de knelpunten van nieuwe regelgeving te overleggen en nationale acties in de richting van Brussel af te stemmen, wordt getracht invloed uit te oefenen op de totstandkoming van nieuwe richtlijnen.

14.2. Ruimtelijke ordening

14.2.1. Ruimtebeslag

Voor de uitvoering van haar taken heeft Defensie infrastructuur en ruimte nodig. Vanwege het ruimtegebrek in Nederland is dit een politiek, maatschappelijk en economisch gevoelig onderwerp. Het directe ruimtebeslag betreft oefenterreinen, schietterreinen, vliegvelden, vlootvoorzieningen, kazernes, logistieke inrichtingen en andere complexen, die in totaal ruim 25.000 hectaren beslaan. Een groot deel van de militaire oefeningen wordt in het buitenland uitgevoerd, maar ook in Nederland blijft behoefte aan oefenruimte. Het ruimtebeslag van Defensie is als nationaal belang vastgelegd in de Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte (SVIR) van het ministerie van Infrastructuur en Milieu.

Er is tevens sprake van indirect ruimtebeslag door Defensie, bijvoorbeeld de onveilige zones bij schietterreinen (ook op de Noordzee), de veiligheidszones rondom munitiecomplexen, geluidszones bij vliegvelden, laagvlieggebieden en -routes en radarverstoringgebieden. Dit indirecte ruimtebeslag leidt vaak tot geluidsoverlast, bouwbeperkingen of een verbod op bepaalde activiteiten en daarmee tot discussies met andere overheden, belangenorganisaties en particulieren. Actueel in dit verband zijn de plannen voor windmolenparken te land en op zee.

14.2.2. Nieuwe omgevingswet

Ten tijde van het kabinet Rutte-I is het ministerie van Infrastructuur en Milieu een ambitieus wetgevingstraject begonnen om op basis van ongeveer dertig bestaande omgevingswetten (voor onder meer bouwen, milieu, water, ruimtelijke ordening en

natuur) een allesomvattende, integrale omgevingswet op te stellen. Op 1 juli 2015 heeft de Tweede Kamer ingestemd met deze Omgevingswet. Begin 2016 heeft ook de Eerste Kamer ingestemd.

In de nieuwe Omgevingswet bestaat dualiteit tussen enerzijds het mogelijk maken van (economische) ontwikkelingen en activiteiten (rijden, varen, vliegen, recreëren, landbouw) en anderzijds het beschermen van diverse belangen (milieu, natuur, gezondheid, schone lucht). Hoewel Defensie op een uitzondering na (Wet luchtvaart) zelf geen wetgevend ministerie is, is zij hierbij als rijkspartij, grootgebruiker van de Nederlandse ruimte en veroorzaker van effecten op de fysieke leefomgeving nauw betrokken. Het is voor Defensie cruciaal dat de bestaande omgevingswet- en regelgeving, inclusief alle uitzonderingsbepalingen voor Defensie, beleidsneutraal in de nieuwe omgevingswet wordt omgezet en dat de handelingsruimte van Defensie blijft gehandhaafd en waar mogelijk wordt verruimd. Volgens planning treedt de Omgevingswet in 2021 in werking.

14.2.3. Defensie en Natuur

Het merendeel van de ruim 25.000 hectaren oefen- en schietterreinen die Defensie beheert en gebruikt, kent hoge natuurwaarden. Hoewel militaire terreinen in de eerste plaats zijn bedoeld voor de gereedstelling van de krijgsmacht, wordt daarbij zoveel mogelijk rekening gehouden met de aanwezige natuurwaarden.

De Europese Habitat- en Vogelrichtlijn schrijft voor dat elke lidstaat gebieden moet aanwijzen om natuurwaarden te beschermen. In ongeveer 20 van deze in Nederland aangewezen Natura 2000-gebieden liggen militaire terreinen. In de Wet Natuurbescherming (die ook opgaat in de Omgevingswet) is vastgelegd dat de minister van Defensie voor deze gebieden moet instemmen met de aanwijzing- en wijzigingsbesluiten en het beheerplan. Ook moet Defensie in deze gebieden een bijdrage leveren aan het behalen van de gestelde natuurdoelen.

Voor de Natura 2000-gebieden waar de te beschermen natuurwaarden schade ondervinden van een te hoge stikstofbelasting is het Programma Aanpak Stikstof (PAS) opgesteld, om de stikstofuitstoot te verminderen en de vergunningverlening voor economische ontwikkelingen mogelijk te maken. Het PAS is in overeenstemming met Defensie op 1 juli 2015 in werking getreden. Defensie kan bij de jaarlijkse actualisatie van het PAS nieuwe projecten met mogelijke stikstofeffecten op de natuur aanmelden en hiervoor een deel van de beperkt beschikbare stikstofruimte reserveren.

14.2.4. Laagvliegen

Voor laagvliegen met helikopters zijn tien laagvlieggebieden verspreid over Nederland aangewezen. Militaire (laag)vliegactiviteiten kunnen leiden tot geluidhinderklachten. Defensie moet ook rekening houden met natuurgebieden die een wettelijk beschermingsregime kennen, zoals Natura-2000. Defensie heeft in september 2012 van het ministerie van Economische Zaken op grond van de Wet Natuurbescherming (Wnb) een vergunning ontvangen voor laagvliegen met helikopters in de helikopterlaagvlieggebieden (deel I van de vergunning). De Wnb-vergunning voor de overige militaire vliegactiviteiten boven beschermde natuurgebieden wordt in 2018 aangevraagd (deel II van de vergunning). Het gebruik van de

helikopterlaagvlieggebieden wordt nu geëvalueerd.

14.2.5. Militaire luchthavens

Voor alle militaire luchthavens moet uiterlijk op 1 november 2018 een luchthavenbesluit in werking zijn getreden. Hierin wordt het gebruik van de luchthaven en het indirecte ruimtebeslag vastgesteld. In een aantal gevallen wordt voorafgaand een Milieueffectrapport opgesteld. Onderdeel van dit proces is een afweging tussen enerzijds de operationele belangen (militaire functies) en anderzijds de belangen van de omgeving (geluidhinder, woningbouw). De luchthavenbesluiten voor Deelen, Eindhoven, Leeuwarden en Volkel zijn inmiddels in werking getreden. Er wordt nu gewerkt aan de besluiten voor De Kooy, Gilze-Rijen en Woensdrecht. Het luchthavenbesluit voor de reservebasis De Peel kan later volgen.

14.2.6. Radar

De bewaking van ons luchtruim (gevechtsleiding) en de luchtverkeersleiding geschiedt aan de hand van radarbeelden. Defensie beschikt daarvoor over acht vaste radarstations. Hoogbouw en windmolens in de wijde omgeving van een radarstation kunnen het radarbeeld ontoelaatbaar verstoren. Plannen voor hoogbouw en windmolenprojecten in de zogeheten radarverstoringgebieden worden door TNO doorgerekend en beoordeeld op de te verwachten radarverstoring. Met het oog op de gewenste ontwikkeling van windenergie en om de bouw van enkele windmolenparken mogelijk te maken, betaalt het ministerie van Economische Zaken de kosten voor het draaien van de schietinrichting van Defensie bij Petten en de kosten voor een extra radar op Maritiem Vliegveld De Kooy.

14.2.7. AWACS

De Navo-vliegbasis Geilenkirchen nabij de Limburgse gemeente Onderbanken is de thuisbasis van veertien AWACS-radarvliegtuigen. De omgeving van de vliegbasis ondervindt geluidhinder van de vliegbewegingen van deze toestellen. De AWACS-vliegtuigen zijn uitgerust met motoren van een oude generatie. De vervanging van de motoren werd eerder door de AWACS-partners om financiële redenen van de hand gewezen. Omdat een AWACS-vliegtuig per jaar slechts 500 vlieguren maakt, kunnen de toestellen nog tot zeker 2035 mee. Er zijn maatregelen genomen om het aantal AWACS-vliegbewegingen boven Nederland te beperken, zoals intensiever gebruik van simulatoren en het verplaatsen van vlieg oefeningen naar andere velden. In 2004 bedroeg het aantal AWACS-vliegbewegingen over Nederland jaarlijks nog ongeveer 4.000, nu is dat teruggebracht tot ongeveer 2.000. Zoals verzocht door de Kamer, is de geluidhinder structureel met 35 procent gereduceerd.

Te hoge bomen nabij vliegvelden bedreigen de vliegveiligheid. Na vele procedures zijn begin 2006 in een gebied van zes hectare (eigendom van het ministerie van Defensie) alle bomen afgezaagd in het verlengde van de start- en landingsbaan van vliegbasis Geilenkirchen. Inmiddels zijn de bomen achter het in 2006 aangepakte perceel verder doorgegroeid. Een aantal bomen is thans hoger dan het door het door de Internationale Civiele Luchtvaartorganisatie gestelde plafond. De Navo dringt daarom bij Nederland aan op verdere kapmaatregelen, maar de gemeente Onderbanken blijft zich hiertegen verzetten. Voor grootschalige kap is een zogenoemde 'aanlegvergunning' van de gemeente nodig, maar Onderbanken zal hieraan niet willen meewerken. Daarom is nu in overleg met het ministerie van Infrastructuur en Milieu gekozen voor de toepassing van

een zogenaamd Rijksinpassingsplan, waarmee het Rijk deze verantwoordelijkheid van de gemeente overneemt. Het ligt in de bedoeling dat op deze manier de kap alsnog vanaf 2018 kan beginnen.

14.3. Vastgoed

14.3.1. Vastgoedbeleid

Vastgoed is cruciaal voor Defensie. Het beheer van het vastgoed is volledig verweven met de bedrijfsvoering. De gegarandeerde beschikbaarheid van specifiek militair vastgoed, zoals kazernes, oefen- en schietterreinen, vliegbases of een vlootbasis is onontbeerlijk voor het opleiden, trainen en huisvesten van de krijgsmacht en daarmee voor de operationele taakuitvoering van Defensie. Het hoofddoel van het strategisch vastgoedbeleid van Defensie is het voorzien in voldoende veilig, structureel betaalbaar en gebruiksgereed vastgoed ten behoeve van de krijgsmacht, op een maatschappelijk verantwoorde wijze en met oog voor het welzijn van het personeel.

14.3.2. Herbeleggingsplan Vastgoed Defensie

De afgelopen jaren is het vastgoedbestand ingekrompen. Met de beleidsbrief 2011 is de aanzet gegeven voor een ingrijpende vastgoedoperatie getiteld 'Herbeleggingsplan Vastgoed Defensie'. Ook in de nota 'In het belang van Nederland' uit september 2013 zijn maatregelen opgenomen. De uitvoering van beide operaties is nog volop gaande en moet uiteindelijk leiden tot een forse exploitatiebesparing. De Kamer ontvangt jaarlijks een voortgangsrapportage. In de voortgangsrapportage van oktober 2017 is gemeld dat de vastgoedplannen in het licht van het nieuwe regeerakkoord nog eens tegen het licht zullen worden gehouden. De Kamer zal hierover op de korte termijn worden geïnformeerd. Als deel van deze herziening worden enkele eerder genomen besluiten tot afstoting waarschijnlijk teruggedraaid, omdat Defensie behoefte heeft aan meer ruimte, infrastructuur en vastgoed.

14.3.3. Vastgoed en maatschappij

Als onderdeel van de Nederlandse samenleving heeft Defensie ook een bredere maatschappelijke en economische verantwoordelijkheid. Zo is bij de herbelegging van het vastgoed vanuit sociaaleconomisch perspectief rekening gehouden met de spreiding van de krijgsmacht. Spreiding is ook van belang omdat dit bijdraagt aan het regionale draagvlak voor Defensie. De clusters met kantooraccommodatie worden daarom op verschillende plaatsen in Nederland ingericht, zoals in Breda, Den Haag, Den Helder en Utrecht. Andere voorbeelden zijn het openhouden van maritiem vliegveld De Kooy te Den Helder met een bijdrage van de provincie en het voornemen een marinierskazerne in Vlissingen te bouwen. Bij het streven naar spreiding speelt verder de overweging mee om de geluidsbelasting, die vaak met defensieactiviteiten gepaard gaat, zoveel mogelijk te verdelen.

14.3.4. Samenwerking Rijksvastgoedbedrijf

Het Rijksvastgoedbedrijf (RVB) is een agentschap van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Het RVB is op 1 juli 2014 ontstaan uit een fusie van de Dienst Vastgoed Defensie (DVD), de Rijksgebouwendienst, de Directie Rijksvastgoed en het Rijksvastgoed- en ontwikkelingsbedrijf. Het RVB verzorgt naast de afstoting en verkoop van vastgoedobjecten ook het onderhoud en nieuwbouw voor Defensie. Daarom

is ook praktisch de gehele DVD overgegaan naar het RVB. Bij het CDC is nog een afdeling achtergebleven (Defensie Vastgoed Management en de servicediensten) die de opdrachtverlening van Defensie aan het RVB verzorgt. Defensie behoudt volledige zeggenschap over alle aspecten van de (operationele) locaties. Een punt van aandacht is de vertraging in de uitvoering van projecten als gevolg van capaciteitsproblemen bij het RVB. Defensie zal als grote opdrachtgever een prioritering in vastgoedprojecten aanbrengen en moeten zorgen voor meerjarig financieel perspectief. Het RVB breidt zijn personele capaciteit uit.

14.3.5. Belangrijke vastgoeddossiers

Bouw Michiel Adriaanszoon de Ruyterkazerne in Vlissingen

In 2012 heeft Defensie besloten de mariniers te verhuizen van Doorn naar Vlissingen. Daarbij is afgesproken dat Defensie 70 hectare grond bouwrijp en kosteloos ('om niet') ontvangt van de provincie Zeeland. De Tweede Kamer is in april 2012 over dit besluit geïnformeerd. Na uitvoering van een Publiek Private Comparator (PPC) is geconcludeerd dat een Publiek Private Samenwerkingsconstructie (PPS) financiële voordelen biedt ten opzichte van traditioneel bouwen. Daarop heeft de secretaris-generaal in november 2013 besloten om de marinierskazerne te realiseren op basis van een geïntegreerde benadering volgens PPS/*Design-Build-Finance-Maintain-Operate* met een verwachte contracttermijn van 25 jaar.

Het maken van aanvullende afspraken over het gronddossier heeft tot vertraging van het project geleid. Op 22 juni 2016 is de laatste gezamenlijke overeenkomst tussen Defensie, de provincie Zeeland, het waterschap Scheldestromen en de gemeente Vlissingen over de financiële risicoverdeling met betrekking tot het gronddossier ondertekend. Ook de totstandkoming van de voorlopige Publieke Sector Comparator (PSC) heeft tot vertraging geleid. De PSC geeft inzicht in de totale kosten, opbrengsten en risico's van de publieke uitvoeringsvariant van het project en dient als referentiekader voor aanbiedingen van de markt. De totstandkoming van deze PSC heeft meer tijd gevraagd dan was voorzien omdat het voor Defensie en het Rijksvastgoedbedrijf de eerste keer is dat zij een operationele kazerne aanbesteden in een PPS-constructie en omdat het ramen van de beschikbaarheidsvergoeding (het bedrag dat Defensie jaarlijks aan het winnende consortium zal betalen) een complexe zaak is.

De aanbesteding is op 23 februari jl. aangekondigd. Het Rijksvastgoedbedrijf heeft vier aanmeldingen ontvangen voor deelneming aan de aanbesteding. De drie meest geschikte gegadigden zijn inmiddels geselecteerd. In het najaar van 2017 zal de dialoofase worden begonnen met deze partijen. De definitieve gunning aan het winnende consortium is begin 2019 gepland. Ingebruikname van de nieuwe kazerne is voorzien vanaf augustus 2021 en de voltooiing is gepland in het begin van 2022. De mariniers blijven gehuisvest in Doorn totdat de kazerne in Vlissingen gereed is.

Verhuizing Defensie Materieel Organisatie (DMO) naar Kromhoutkazerne

In 2013 is het voorlopig besluit genomen om de Haagse delen van de Defensie Materieel Organisatie naar de Kromhoutkazerne in Utrecht te verhuizen. Dit voorlopig besluit heeft geleid tot weerstand bij de medezeggenschap (MC) van de DMO. Omdat niet tot overeenstemming met de MC kon worden gekomen, is daarom afgelopen jaar advies

gevraagd aan het College voor Geschillen Medezeggenschap Defensie (CGMD). Op 28 oktober jl. heeft het CGMD het definitieve advies over de verhuizing van de Haagse delen van de DMO aangeboden. Het CGMD adviseert de partijen niet langer te spreken over de 'wat-vraag' (wel of niet verhuizen) maar het overleg te beginnen over de 'hoe-vraag' die verband houdt met de verhuizing. Het gaat daarbij om bedrijfsvoeringsvraagstukken zoals parkeren, de legering en de restaurantfaciliteiten. Daarnaast moet worden gesproken over de toepassing van rechtspositionele regels.

De secretaris-generaal heeft dit advies gevolgd en het voorlopige besluit omgezet in een definitief besluit. Inmiddels is besloten dat de verhuizing in november 2017 zal worden uitgevoerd. Na het vertrek van de DMO kan op de Frederikkazerne in Den Haag worden begonnen aan de nieuwbouw voor de AIVD en de MIVD.

Gezamenlijke huisvesting AIVD en MIVD op de Frederikkazerne

In november 2015 is besloten tot gezamenlijke huisvesting van AIVD en MIVD op de Frederikkazerne. Het belangrijkste doel is de vergroting van de slagvaardigheid en de doeltreffendheid van beide diensten. Voorsnog worden beide diensten in de huidige vorm ondergebracht op de Frederikkazerne, maar op den duur moet synergiewinst op de ondersteunende activiteiten worden bereikt. De verwachte groei van de veiligheidsdiensten en de daarbij behorende vraag naar huisvesting is een uitdaging. De realisatie van de gezamenlijke huisvesting is beoogd in 2024.

Marine Etablissement Amsterdam

In december 2013 is de bestuursovereenkomst Ontwikkeling 'Marineterrein Amsterdam' ondertekend door de ministers van Defensie en Wonen & Rijksdienst (namens de Staat), en de gemeente Amsterdam. In deze overeenkomst is vastgelegd dat Defensie op 1 juli 2018 grotendeels van het Marine Etablissement in Amsterdam is vertrokken. Defensie zou een klein stuk terrein en enkele gebouwen behouden voor het district West van de KMar. Inmiddels heeft de KMar deze locatie niet meer nodig, maar is besloten dat het Dienstencentrum Werving en Selectie (DCWS) in Amsterdam blijft. Defensie heeft twee gedeelten van het terrein vrijgemaakt en overgedragen aan de gezamenlijke projectorganisatie Projectbureau marineterrein Amsterdam. De desbetreffende gebouwen worden allemaal verhuurd door de projectorganisatie. Defensie zal het vastgoed uiteindelijk definitief afstoten waarbij de opbrengst ten gunste van Defensie komt.

F-35 motorenonderhoudsfaciliteit te Woensdrecht

Het F-35 *Joint Program Office* heeft eind 2014 besloten dat het motorenonderhoud voor de F-35 in Europa zal worden uitgevoerd in Noorwegen, Turkije en Nederland. Daarvoor moeten op de vliegbasis Woensdrecht begin 2019 de onderhoudshal en een *test cell* gereed zijn. Daardoor staat er grote tijdsdruk op dit project, zowel op de aanvraag van de omgevingsvergunning, als op de aanbesteding en de bouw. In Nederland zal in ieder geval ook het motorenonderhoud voor Italië worden uitgevoerd.

Army prepositioned stocks Eygelshoven

Op 1 oktober 2016 heeft Defensie de voormalige *Prepositioned Organizational Materiel Storage* (POMS) site in Eygelshoven overgedragen aan de Amerikaanse krijgsmacht. Op de zogenoemde *Army Prepositioned Stocks site* wordt materieel van een *US Armored Brigade Combat Team* opgeslagen en onderhouden. Er komen ongeveer 1.600 militaire

voertuigen te staan. De opslag van Amerikaans materieel in Eygelshoven is onderdeel van de geruiststellende maatregelen van de Navo in het licht van de verslechterde veiligheidssituatie in Oost-Europa. De opslag van Amerikaans materieel in Nederland onderstreept de bondgenootschappelijke solidariteit en bevestigt de transatlantische band. Defensie ondersteunt de Amerikanen met personeel voor het onderhoud. De organisatie voor het materieelonderhoud bestaat uit een kernteam dat meegroeit met de instroom van materieel en uiteindelijk zal bestaan uit 76 voltijdseenheden van Defensie. Het kernteam kan in de loop van 2017 en later naar behoefte worden uitgebreid met een flexibele schil. Defensie ondersteunt de Amerikanen ook met de bewaking en beveiliging van het terrein.

Verhuizing Financieel Service Centrum

Het Financieel Administratie en Beheerkantoor (FABK) van Defensie bestaat uit vijf afdelingen, waarvan er vier in Utrecht zijn gevestigd en een, het Financieel Service Centrum (FSC), in Eygelshoven, Zuid-Limburg. Een evaluatie naar het functioneren van het FABK heeft uitgewezen dat de scheiding van locaties een effectieve en efficiënte bedrijfsvoering in de weg staat. Daarom heeft Defensie in het voorjaar van 2016 besloten het gehele FABK in Utrecht samen te voegen. De verhuizing betreft ongeveer 50 personen, waarvan 34 burgermedewerkers en 16 militairen die in Eygelshoven werkzaam zijn.

De Kamer is hierover in juni 2016 geïnformeerd. Dit besluit heeft echter tot veel weerstand in de regio en in de Kamer geleid. Op 16 november 2016 is een motie van de leden Knops (CDA) en Günal-Gezer (PvdA) aangenomen die de regering verzocht tot heroverweging van het besluit om het Financieel Service Centrum van Eygelshoven naar Utrecht te verhuizen. Vervolgens heeft de Kamer op 8 december 2016 een amendement van de leden Knops en Günal-Gezer op de defensiebegroting 2017 aangenomen dat de verhuizing van het Financieel Service Centrum van Eygelshoven naar Utrecht beoogt op te schorten. Defensie wordt tevens verzocht alternatieve locaties voor het FSC in de regio te overwegen, alsmede nieuwe vormen van samenwerking met de regio te concretiseren.

Naar aanleiding van dit amendement is op 24 januari 2017 een kamerbrief gestuurd waarin wordt gemeld dat de verhuizing (gepland in het voorjaar van 2017) voorlopig wordt uitgesteld. De afgelopen periode is gebruikt om de eerder opgestelde *business case* te actualiseren. De overdracht van het terrein, waarop ook het FSC is gevestigd, aan de Amerikaanse krijgsmacht die op 1 oktober 2016 heeft plaatsgevonden, is hierbij in beschouwing genomen. Ook de mogelijkheden en financiële gevolgen van alternatieve huisvesting in de regio zijn in kaart gebracht. Daarnaast zijn de gevolgen voor het personeel meegenomen in de *business case*.

De nieuwe *business case* geeft geen aanleiding het eerder genomen besluit te herzien. Er vinden thans verkennende gesprekken plaats met alle personeelsleden om te bezien wat zij nodig hebben indien ze wel of niet mee verhuizen. Defensie zal waar nodig maatwerkafspraken maken. De Kamer zal in oktober worden geïnformeerd. Daarbij zal ook aandacht zijn voor nieuwe samenwerkingsvormen met de regio.

15. IT

15.1. Belang IT voor Defensie

Voor het effectief en doelmatig uitvoeren van haar taken moet de krijgsmacht beschikken over operationele capaciteiten en een functionerende bedrijfsvoering die worden ondersteund door moderne IT. De ontwikkelingen op IT-gebied hebben gevolgen voor Defensie en bieden nieuwe kansen. Technologieën zoals *the internet-of-things*, 3D-printing, *cloud*, *video everywhere*, sensortechnologie en *big data* zijn daarom relevant voor Defensie.

Defensie geeft jaarlijks ongeveer €450 miljoen uit aan IT. Dit betreft zowel investeringen als exploitatie-uitgaven. De geplande financiële reeks voor investeringen in IT loopt thans af en is niet toereikend voor de benodigde investeringen. Binnen het totaal van de investeringen moet ruimte worden gecreëerd voor een vaste, structurele reeks voor investeringen in de IT.

De IT binnen Defensie bestaat uit generieke IT (ook civiel gangbaar) en IT die specifiek voor Defensie is ontwikkeld. Generieke IT omvat vooral toepassingen ter ondersteuning van de materieellogistiek, de financiën en het personeelsbeheer. Een voorbeeld van specifieke IT is een beveiligde radio waarmee een commandopost kan communiceren met eenheden.

Meerdere directies van de Bestuursstaf zijn betrokken bij de besturing van de IT. De Hoofddirecteur Bedrijfsvoering is de *Chief Information Officer* en voorzitter van de *IT Governance Board* (ITGB). De ITGB ondersteunt en adviseert de Bestuursraad over IT-zaken.

Voor de uitvoering van de IT heeft Defensie nu nog twee organisaties die beide onder de Defensie Materieel Organisatie vallen: het *Joint IV Commando* en *Operations*. Deze organisaties worden samengevoegd. De voltooiing van dit proces is afhankelijk van een aantal factoren, zoals het overleg met de bonden.

15.2. Continuïteit

In 2014 heeft Defensie een aantal onderzoeken laten verrichten naar de staat van de IT. Op grond daarvan is de besturing van het IT-domein verbeterd en zijn aanvullende maatregelen genomen om de continuïteit op korte termijn te waarborgen. De Algemene Rekenkamer heeft de continuïteit van IT-voorzieningen als onvolkomenheid aangemerkt.

De continuïteit van de bestaande IT is op dit moment de belangrijkste prioriteit voor JIVC en *Operations*. Na de problemen met de IT in 2014 zijn maatregelen getroffen om de onverstoorde werking van de bestaande IT-infrastructuur de komende jaren te waarborgen. Het aantal verstoringen in de IT is mede daardoor fors afgenomen. Naast het garanderen van de beschikbaarheid van de bestaande IT lopen er ook andere projecten ten behoeve van de continuïteit van de bedrijfsvoering. Deze projecten zijn gerelateerd aan wettelijke verplichtingen, de noodzakelijke verbetering van de gereedstelling, en reorganisaties, zoals van de KMar.

15.3. Vernieuwing

Voor de langere termijn is besloten de IT-infrastructuur van Defensie te vernieuwen, waarbij een nieuwe infrastructuur naast de huidige infrastructuur wordt opgebouwd. Dit wordt uitgevoerd door het programma Grensverleggende IT (GrIT). Er is een IT-visie opgesteld, waarin continuïteit, beveiliging en innovatie centraal staan. Het uitgangspunt voor de vernieuwing is een geïntegreerde IT-infrastructuur die (1) zowel generieke toepassingen (bijvoorbeeld werkplekdiensten) als specifiek militaire toepassingen ondersteunt, (2) het laaggerubriceerde en het hooggerubriceerde domein omvat, (3) de defensielocaties in Nederland, Duitsland, het Caribisch gebied en de ontplooidde eenheden wereldwijd bedient.

De IT wordt in stappen vernieuwd. De vernieuwing verloopt in nauwe samenwerking met de markt. De nieuwe IT-infrastructuur wordt thans aanbesteed. Na een selectiefase zijn twee marktpartijen geselecteerd. Met deze twee partijen is een dialoog gestart om op basis van een functioneel ontwerp het product, de wijze van samenwerken tussen Defensie en de marktpartij, en de financiële omvang te bepalen. De doelstelling is een samenwerkingsovereenkomst op basis van dienstverlening. De verwachting is dat de dialoofase tot het tweede kwartaal van 2018 zal duren. Aan de hand van offertes die zijn gebaseerd op het functionele ontwerp en een uitgewerkte *business case* zal eind 2017 een financiële raming worden opgesteld. Hierover zal besluitvorming in de Bestuursraad plaatsvinden. Wanneer er duidelijkheid is over de kosten van de nieuwe IT-infrastructuur, zullen de bedragen in de begroting van Defensie worden ingepast.

Na de eerste oplevering van de nieuwe IT-infrastructuur, die is gericht op het gebruik in kantooromgevingen, zal deze worden uitgebreid naar operationeel gebruik in Nederland en in het buitenland. Voor operationeel gebruik is in de huidige situatie een specifieke militaire infrastructuur (TITAAN) in gebruik. Deze infrastructuur zal in het kader van het programma GrIT te zijner tijd worden vervangen. Het is van belang dat operationele systemen interoperabel zijn met de systemen van Navo-partners. Deze eis zal dan ook worden meegenomen.

De komende jaren zal veel van de huidige kennis en kunde binnen het IT domein worden ingezet voor de vernieuwing van de IT. De staande organisatie zal deze capaciteit in moeten vullen. Dit zorgt ervoor dat er de komende jaren minder capaciteit beschikbaar is voor de continuïteit van de huidige IT-infrastructuur. Dit capaciteitstekort zal moeten worden opgevangen met extern ingehuurd personeel.

15.4. Toepassingen

Thans loopt een traject om per IT-toepassing kritisch te bekijken of deze moet worden behouden en of de toepassing over kan naar de nieuwe IT-infrastructuur. Dit is de rationalisatie van IT-toepassingen.

Bij de Marechaussee loopt thans het IT-programma Informatiegestuurd Optreden. Het gaat hierbij om voorzieningen die ondersteuning bieden bij het plannen, uitvoeren en bijsturen van operaties.

De afgelopen jaren is gewerkt aan de implementatie van een Enterprise Resource Planning systeem (ERP). Vrijwel de gehele organisatie is inmiddels gemigreerd naar dit

systeem. Defensie heeft ERP ingevoerd om in het materieel logistieke en financiële domein over de volle breedte van de organisatie te kunnen sturen. Eigen processen en systemen van Defensieonderdelen zijn door ERP vervangen. Thans wordt gewerkt aan het optimaliseren van ERP en de bijbehorende bedrijfsvoering.

15.5. IT-rapportage

Twee keer per jaar rapporteert de minister aan de Kamer in de voortgangsrapportage IT. Eind november 2017 verwacht de Kamer de volgende rapportage. Voorheen werd ook over ERP gerapporteerd. Met de rapportage van juni 2017 is dat onderdeel van de rapportage beëindigd. Daarnaast zijn de IT-uitgaven in een aparte bijlage in de begroting opgenomen.

16. Overig

16.1. Autonome wapensystemen

Op 4 maart 2016 ontving de Kamer de kabinetsreactie op het gezamenlijke advies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en de Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken (CAVV) getiteld 'autonome wapensystemen: de noodzaak van betekenisvolle menselijke controle'. Het kabinet had in 2015 om dit advies gevraagd vanwege het internationale debat dat was ontstaan over juridische en ethische vragen bij autonome wapensystemen die niet onder controle van de mens staan.

In navolging van de AIV stelt het kabinet dat alle wapeninzet altijd onder 'betekenisvolle menselijke controle' moet staan. Dit is dus ook het geval bij autonome wapensystemen. Het kabinet verwerpt verder op voorhand de ontwikkeling en inzet van autonome wapensystemen die niet onder menselijke controle staan, ofwel volledig autonome wapensystemen, die in media ook wel als 'killer robots' worden aangeduid. Volledige autonome wapensystemen bestaan overigens nog niet.

Een preventief moratorium op de ontwikkeling en inzet van volledig autonome wapensystemen acht het kabinet nu niet praktisch haalbaar. De internationale campagne 'stop killer robots' heeft om zo'n moratorium gevraagd. Maar veel kennis over bijvoorbeeld *artificial intelligence* of *big data is dual use* en heeft zowel civiele als militaire toepassingen. De civiele markt loopt daarbij voorop. Hierdoor is op voorhand geen scherpe lijn te trekken tussen technologie die wel of niet is toegestaan. Gezien de snelle technologische ontwikkelingen heeft het kabinet in zijn reactie toegezegd dat het AIV-advies over vijf jaar (in 2020) opnieuw tegen het licht zal worden gehouden.

De internationale discussie over (volledig) autonome wapensystemen wordt gevoerd in de *Convention on Certain Conventional Weapons* (CCW) van de VN te Geneve. Mede op aandringen van de Nederlandse regering heeft de CCW in 2016 een *Governmental Group of Experts* (GGE) ingesteld die eind 2017 een rapport over dit onderwerp moet uitbrengen. Aan deze GGE nemen vertegenwoordigers van Buitenlandse Zaken en van Defensie deel.

16.2. Drones

De snelle ontwikkelingen en toenemende beschikbaarheid van *Remotely Piloted Aircraft Systems* (RPAS), ook wel *drones* genoemd, zorgen voor diverse mogelijkheden en dreigingen voor Defensie op het gebied van veiligheid. Defensie werkt samen met overheidspartners en waar mogelijk het bedrijfsleven op het gebied van kansen, risico's, regelgeving, civiel gebruik en civiel-militaire samenwerking.

Er is thans grote behoefte aan oefenen en testen met RPAS, zowel bij Defensie als bij veiligheidspartners en de commerciële sector. Defensie is bezig met het openstellen van defensieterrein voor het oefenen en testen met RPAS.

De snelle toename van recreatief gebruik van kleinere RPAS is voor Defensie van belang, omdat het van invloed kan zijn op de operationele activiteiten. Defensie let hierbij vooral op mogelijke conflicten tussen de maximale vlieghoogte van RPAS voor recreatief

gebruik, de *Helicopter Emergency Medical Service* sector en militaire (laag)vliegactiviteiten. Ook het *safety* en *security* aspect van RPAS krijgt steeds meer de aandacht. Het aantal incidenten en waarnemingen van RPAS met onduidelijke of kwaadwillende motieven bij Defensielocaties in Nederland en in missiegebieden neemt exponentieel toe. Defensie onderzoekt daarom, in samenwerking met nationale en internationale partners, de mogelijkheden van diverse counter-RPAS systemen.

16.3. Communicatie

De Directie Communicatie (DCO) is een directie van de Bestuursstaf die is belast met het monitoren en analyseren van ontwikkelingen in de maatschappij en de organisatie ten behoeve van doelmatige interne en externe communicatie. DCO is de autoriteit op het gebied van beeldvorming en reputatie. Een goede reputatie is van groot belang om het draagvlak voor Defensie breed te houden, en draagvlak is essentieel voor de legitimiteit.

De communicatie is erop gericht de waarde van Defensie voor de samenleving duidelijk voor het voetlicht te brengen. Gezien de grondwettelijke taken van Defensie en de verantwoordelijkheden van een organisatie met een geweldsmonopolie, moet Defensie verantwoording afleggen over de besteding van de beschikbaar gestelde middelen en de uitvoering van haar taken.

DCO ontwikkelt, coördineert en bewaakt de communicatiestrategie van Defensie. De beeldvorming over Defensie en de krijgsmacht is hierbij leidend. DCO is daarom ook betrokken bij de redactie van beeldbepalende uitingen, zoals Kamerstukken, beleidsagenda's en spreekteksten. De communicatie-uitingen (in de breedste zin van het woord) zijn gericht op het toelichten van het 'hoe', 'wat' en 'waarom' van Defensie en de krijgsmacht. Door middel van periodiek onderzoek wordt de maatschappelijke steun voor Defensie in kaart gebracht. Met de resultaten van deze onderzoeken wordt de communicatie-inzet geëvalueerd en indien nodig bijgesteld.

Defensie haalt elke dag het nieuws. Daarom hebben woordvoering, persvoorlichting en *speech writing* een belangrijke plaats in de communicatiestrategie. De media worden proactief van relevante informatie voorzien. In vergelijking met andere organisaties loopt Defensie voorop in de proactieve benadering van de media. Eigen online media en *social media* zijn belangrijke middelen waarmee Defensie haar eigen verhaal direct, zonder tussenpersonen, aan het Nederlandse publiek en media kan vertellen.

De interne communicatie is gericht op het versterken van de interne verbinding en betrokkenheid van de defensiemedewerkers. DCO ondersteunt de departementsleiding bij het verbeteren van de interne communicatie. In het kader van interne storytelling verzamelt en deelt DCO persoonlijke verhalen met ruimte voor de eigen identiteit en dilemma's. Medewerkers en dialoog staan daarin centraal.

Bijlage 1: foto's ambtelijke en militaire leiding

Ambtelijke leiding

Secretaris-generaal	Plaatsvervangend Secretaris-generaal
	
Wim Geerts	Marc Gazenbeek

Militaire leiding

Commandant der Strijdkrachten	Plaatsvervangend Commandant der Strijdkrachten
	
Luitenant-admiraal Rob Bauer	Luitenant-generaal Martin Wijnen

Leiding defensieonderdelen

Commandant Zeestrijdkrachten	Commandant Landstrijdkrachten	Commandant Luchtstrijdkrachten	Commandant Kon. Marechaussee
			
Vice-admiraal Rob Kramer	Luitenant-generaal Leo Beulen	Luitenant-generaal Dennis Luyt	Luitenant-generaal Harry van den Brink

Directeur Defensie Materieel Organisatie	Commandant Commando DienstenCentra
	
Vice-admiraal Arie Jan de Waard	Luitenant-generaal Emile van Duren

Directeuren Bestuursstaf

Hoofddirecteur Beleid	Hoofddirecteur Financiën en Control	Hoofddirecteur Bedrijfsvoering	Hoofddirecteur Personeel
			
Wim Bargerbos	Petra Lugtenburg	Schout-bij-nacht Maarten Tossings	Schout-bij-nacht Peter Reesink

Directeur Bedrijfsondersteuning	Directeur Communicatie	Directeur Financiën en Control Bestuursstaf	Directeur Juridische Zaken
			
Alex Maas	Wim Kok	Gerrit-Wim Gerritsen	Friso Versluijs

Directeuren Defensiestaf

Directeur Aansturen Operationele Gereedheid	Directeur Operaties	Directeur Plannen	Souschef Internationale Militaire Samenwerking
			
Generaal-majoor Gijs van Keulen	Generaal-majoor der mariniers Richard Oppelaar	Generaal-majoor Eric Schevenhoven	Brigadegeneraal Roland de Jong

Overig

Inspecteur-generaal der krijgsmacht	Directeur Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst	Permanente Militaire Vertegenwoordiger bij de EU en de Navo
		
Luitenant-generaal Hans van Griensven	Generaal-majoor Onno Eichelsheim	Vice-admiraal Ben Bekkering

Bijlage 2: lijst van afkortingen

A&A	Advise and Assist
AC	Ambtenarencentrum
ACO	Allied Command Operations
ACOM	Algemeen Christelijke Organisatie van Militairen
ACOP	Algemene Centrale van Overheidspersoneel
ACOTA	African Contingency and Training Assistance
ACT	Allied Command Transformation
AFMP	Algemene Federatie Militair Personeel
AGCDS	Aansturing Gereedstelling Commandant der Strijdkrachten
AIV	Adviesraad Internationale Vraagstukken
AIVD	Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
ANDSF	Afghan National Defence and Security Force
AWACS	Airborne Warning and Control System
AWW	Above Water Warfare
AU	Afrikaanse Unie
BENESAM	Belgisch-Nederlandse Samenwerking
BES	Bonaire, St. Eustatius en Saba
BIV	Budget Internationale Veiligheid
BOD	Bedrijfsvoeringsoverleg Defensie
BOE	Bijzonder Organisatie-Eenheid
BPB	Beleids-, Plannings- en Begrotingsprocedure
BR	Bestuursraad
BSG	Bureau Secretaris-Generaal
CARD	Coordinated Annual Review on Defence (EU)
CAVV	Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken
CBRN	Chemisch, Biologisch, Radiologisch, Nucleair
CCOOP	Christelijke Centrale van Overheids- en Onderwijspersoneel
CCW	Convention on Certain Conventional Weapons
CDC	Commando DienstenCentra
CDP	Capability Development Plan
CDS	Commandant der Strijdkrachten
CGMD	College voor Geschillen Medezeggenschap Defensie
CID	Criminele Inlichtingendienst
CIVD	Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten
CKMAR	Commando Koninklijke Marechaussee
C-KMAR	Commandant Koninklijke Marechaussee
CLAS	Commando Landstrijdkrachten
C-LAS	Commandant Landstrijdkrachten
CLSK	Commando Luchtstrijdkrachten
C-LSK	Commandant Luchtstrijdkrachten
CMH	Centraal Militair Hospitaal
CMHF	De Centrale van Middelbare en Hogere Functionarissen bij Overheid, Onderwijs, Bedrijven en Instellingen
CMI	Civiel en Militaire Interactie Commando
CMPD	Crisis Management and Planning Directorate
COID	Centrale Organisatie Integriteit Defensie

CPCC	Civilian Management and Planning Directorate
CRvB	Centrale Raad van Beroep
CTIVD	Commissie van Toezicht op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten
CTG	Commander Task Group
CZMCARIB	Commandant der Zeemacht in het Caribisch gebied
CZSK	Commando Zeestrijdkrachten
C-ZSK	Commandant Zeestrijdkrachten
DAOG	Directie Aansturen Operationele Gereedheid
DAP	Defensie Afstotingsplan
DBO	Directie Bedrijfsondersteuning Bestuursstaf
DBT	Departementaal Beleidsteam
DCB	Defence Capacity Building
DCC	Defensie Cyber Commando
DCO	Directie Communicatie Bestuursstaf
DCWS	Dienstencentrum Werving en Selectie
DEM	Defensie Energie- en Milieubeleidsnota
DF&C	Directie Financiën en Control Bestuursstaf
DGIS	Directeur-Generaal Internationale Samenwerking van Buitenlandse Zaken
DGLC	Defensie Grondgebonden Luchtverdedigingscommando
DGPZ	Directeur-Generaal Politieke Zaken van Buitenlandse Zaken
DIP	Defensie Investeringsplan / Defence Investment Pledge
DJZ	Directie Juridische Zaken Bestuursstaf
DKH	Dienst Koninklijk Huis
DKIP	Defensie Kennis en Innovatie Plan
DMO	Defensie Materieel Organisatie
DMP	Defensie Materieel Proces
DOC	Defensie Operatie Centrum
DOPS	Directie Operaties
DS	Defensiestaf
DSACEUR	Deputy Supreme Allied Commander Europe
DSI	Dienst Speciale Interventies
DVB	Directie Veiligheidsbeleid van Buitenlandse Zaken
DVD	Dienst Vastgoed Defensie
DVOW	Defensiebrede Vervanging Operationele Wielvoertuigen
EDA	Europees Defensie Agentschap
EDAP	Europees Defensie Actieplan
EDEO	Europese Dienst voor Extern Optreden
EDF	Europees Defensiefonds
EDIDP	European Defence Industrial Development Programme
EGF	Europese Gendarmerie-eenheid
EOD	Explosieven Opruimingsdienst Defensie
ER	Europese Raad
ERP	Enterprise Resource Planning
EVDB	Europees Veiligheids- en Defensiebeleid
EU	Europese Unie
EUBAM	EU Border Assistance Mission
EULEX	European Union Rule of Law Mission in Kosovo
EUMC	EU Militair Comité

EUMS	EU Militaire Staf
EUTM	European Union Training Mission
FABK	Financieel Administratie en Beheerkantoor
FFG	Follow-on Forces Group
FNIK	Financiering Nationale Inzet Krijgsmacht
FPS	Flexibel Personeelssysteem
FSC	Financieel Service Centrum
GBVB	Gemeenschappelijk Buitenlands en Defensiebeleid
GGE	Governmental Group of Experts
GrIT	Grensverleggende IT
GVDB	Gemeenschappelijk Veiligheids- en Defensiebeleid
HDB	Hoofddirectie Beleid
HDBV	Hoofddirectie Bedrijfsvoering
HDFC	Hoofddirectie Financiën en Control
HDP	Hoofddirectie Personeel
HV	Hoge Vertegenwoordiger van de Unie voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid
ICCB	Interdepartementale Commissie Crisisbeheersing
ICMS	Intensivering Civiel-Militaire Samenwerking
IDU	Instroom, Doorstroom en Uitstroom
IFFG	Initial Follow-on Forces Group
IGK	Inspecteur-Generaal van de Krijgsmacht
IGO	Informatie-Gestuurd Optreden
ILT	Inspectie Leefomgeving en Transport
IMG	Inspecteur Militaire Gezondheidszorg
IMS	Internationale Militaire Samenwerking
IOT&E	Initial Operational Test and Evaluation
IPO	Individual Police Officers
ISAF	International Security Assistance Force
ITGB	IT Governance Board
JDV	Juridische Dienstverlening
JEF	Joint Expeditionary Force
JIST	JSF Industry Support Team
JIVC	Joint IV Commando
JPO	Joint Program Office (F-35)
JSCC	Joint Support Coordination Cell
JSCU	Joint Sigint Cyber Unit
KCT	Korps Commandotroepen
KMar	Koninklijke Marechaussee
KVMO	Koninklijke Vereniging van Marine Officieren
LOM	Leeftijdsonslag Militairen
LTC	Landelijk Tactisch Commando
LZV	Landelijk Zorgsysteem voor Veteranen
MARIN	Maritime Research Institute Netherlands
MAS	Military Aviation System
Matlogco	Materieellogistiek Commando
MAW	Militaire Ambtenarenwet
MC	Militair Comité / Medezeggenschapscomité

MCCB	Ministeriële Commissie Crisisbeheersing
MCM	Ministeriële Commissie Migratie
MFO	Medefinancieringsovereenkomst
MGGZ	Militaire Geestelijke Gezondheidszorg
MH	Militair Huis van de Dienst Koninklijk Huis
MINUSMA	United Nations Multidimensional Integrated Stabilisation Mission in Mali
MIP	Militaire Invaliditeitspensioen
MIVD	Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
MKSO	Ministeriële Kerngroep voor Speciale Operaties
MLA	Militaire Luchtvaartautoriteit
MLE	Militaire Luchtvaart Eisen
MOC	Maritiem Operatie Centrum
MOD	Militaire Oorlogs- en Dienstslachtoffers
MOTS	Military Off The Shelf
MOU	Memorandum of Understanding
MPCC	Military Planning and Conduct Capability
MPO	Materieelprojectenoverzicht
MR	Ministerraad
MRTT	Multi Role Tanker Transport
NAD	National Armaments Director
NAR	Noord-Atlantische Raad
Navo	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NCC	Nationaal Crisiscentrum
NCSC	Nationale Cyber Security Centre
NCTV	Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid
NIDV	Nederlandse Industrie voor Defensie en Veiligheid
NLDA	Nederlandse Defensie Academie
NLMARFOR	Netherlands Maritime Force
NLMARSOF	Netherlands Maritime Special Operations Forces
NLVD	Nederlandse Veteranendag
Norm OG	Norm Operationele Gereedheid
NOV	Nederlandse Officieren Vereniging
NPG	Nuclear Planning Group
NRF	NATO Response Force
NRR	Navo-Rusland Raad
NSE	National Support Element
NSPA	NATO Support and Procurement Agency
OCCAR	Organisation Conjointe de Coopération en matière d'ARmement
ODB	Onafhankelijke Defensie Bond
ODE	Opwekking Duurzame Energie
OES	Operationele Energie Strategie
OIR	Operation Inherent Resolve
OOCL	Ondersteuningscommando Land
OTC Kmar	Opleidings-, Trainings- en Kenniscentrum Koninklijke Marechaussee
OTCO	Opleidings- en Trainingscommando Landmacht
PAS	Programma Aanpak Stikstof
PESCO	Permanent gestructureerde samenwerking (EU)
PFSD	Production, Sustainment and Follow-on Development (F-35)

POMS	Prepositioned Organizational Material Storage
PPC	Publiek Private Comparator
PSC	Political and Security Committee (EU) / Publieke Sector Comparator
PTSS	Posttraumatische stressstoornis
RBZ	Raad Buitenlandse Zaken
RGP	Regeling Grote Projecten
RIB	Raad Internationale Betrekkingen
RIV	Raad voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten
RKR	Raad voor Koninkrijksrelaties
RMR	Rijksministerraad
ROC	Regionale Opleidingscentrum
RPAS	Remotely Piloted Aircraft Systems
RS	Resolute Support missie
RV	Raad voor de Veiligheid
RVB	Rijksvastgoedbedrijf
RZO	Raad voor civiel-militaire Zorg en Onderzoek
SACEUR	Supreme Allied Commander Europe
SACT	Supreme Allied Commander Transformation
SDD	System Development and Demonstration (F-35)
SG	Secretaris-generaal
SKIA	Strategische Kennis- en Innovatieagenda
SMO	Stuurgroep Missies en Operaties
SOD	Sectoroverleg Defensie
SOF	Special Operations Forces
SVIR	Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte
SZVK	Stichting Ziektekostenverzekering Krijgsmacht
TAAC	Train, Advice, Assist Command
TF	Taskforce
TFC	Total Force Concept
QRA	Quick Reaction Alert
UGM	Uitkeringsregime voor Gewezen Militairen
UMCU	Universitair Medisch Centrum Utrecht
UNDOF	United Nations Disengagement Observer Force
UNDP	United Nations Development Program
UNICEF	United Nations Children's Fund
UNIFIL	United Nations Interim Force in Lebanon
UNMISS	United Nations Mission in South Sudan
UNTSO	United Nations Truce Supervision Organization
USSC	United States Security Coordinator
VeVa	Veiligheid en Vakmanschap
Vi	Veteraneninstituut
VJTF	Very High Readiness Joint Task Force
VN	Verenigde Naties
VP	Veteranenplatform
VPD	Vessel Protection Detachments
Wabo	Wet algemene bepalingen omgevingsrecht
Wnb	Wet Natuurbescherming
Zvw	Zorgverzekeringswet